

Βιβλιοστάσιον

U. DUCHROW – F. HINKELAMMERT, *Transcending Greedy Money. Interreligious Solidarity for Just Relations*, New Approaches to Religion and Power, Polgrave Macmillan, 2012.

Τὸν τελευταῖο καιρὸ κυκλοφοροῦν ὄλο καὶ περισσότερα σοβαρὰ θεολογικὰ ἐπιστημονικὰ βιβλία, τῶν ὁποίων ἡ ὀπτικὴ γωνία δὲν βρίσκεται πλέον στὴν κλασσικὴ καθιερωμένη ἑρμηνευτικὴ ἀνάλυση τῶν ἐπιμέρους πτυχῶν συγκεκριμένων θρησκευτικῶν συστημάτων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στενὰ ὁμολογιακῆς κατεύθυνσης, ἀλλὰ στὴν διαθρησκευτικὴ θεώρηση τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα οὕτως ἢ ἄλλως στὴν περίπτωσι τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐμπίπτουν στὸν τομέα τῆς χριστιανικῆς μαρτυρίας. Ἐνα τέτοιο βιβλίον εἶναι καὶ τὸ πρόσφατα ἐκδοθὲν (τέλος τοῦ 2012) ἀπὸ τὴν ἐκδόσει Palgrave Macmillan στὴ σειρά New Approaches to Religion and Power, *Transcending Greedy Money* (Ἡ ὑπέρβασις τῆς ἀπληστίας τοῦ χρήματος), καὶ ὑπότιτλο *Interreligious Solidarity for Just Relations* (Διαθρησκευτικὴ ἀλληλεγγύη γιὰ δίκαιες σχέσεις).

Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνακαλύψει τὴν ρίζην τῆς οικονομικῆς, οικολογικῆς, καὶ κυρίως πολιτιστικῆς καὶ πνευματικῆς κρίσεως, ἡ ὁποία μαστίζει τὴν

ἀνθρωπότητα στὴν μέρες μας. Ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖον ἔργον μιᾶς τριλογίας καὶ εἶναι καρπὸς μιᾶς συλλογικῆς, διεπιστημονικῆς καὶ διαπανεπιστημιακῆς ἔρευνας, στὴν ὁποία μετεῖχαν καὶ πανεπιστημιακὰ ἰδρύματα καὶ ἀκαδημίαι θεολογικῶν σπουδῶν τῆς χώρας μας. Σὲ ἕνα πρῶτον βιβλίον μὲ τίτλο: *Property for People, Not for Profit: Alternatives to the Global Tyranny of Capital* (2004), τὸ ὁποῖον μεταφράσθηκε καὶ στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὴν ἐκδόσει «Ἄρτος Ζωῆς» μὲ τίτλο: *Ἰδιοκτησία γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ὄχι γιὰ τὸ κέρδος. Ἐναλλακτικὴ σπὴν παγκόσμιον τυραννίαν τοῦ κεφαλαίου*, οἱ συγγραφεῖς Ulrich Duchrow καὶ Franz Hinkelammert, ἐπιχείρησαν νὰ ἀναλύσουν τὴν ἱστορίαν καὶ τὸ συστημικὸν ρόλον τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ἀντιπαρβάλλοντες τὴν θεολογικὴν τῆς ρίζην μὲ τὴν βιβλικὴν καὶ ἐν μέρει τὴν μεταγενέστερον ἐκκλησιαστικὴν θεολογικὴν σκέψιν. Σὲ ἕνα δεῦτερον βιβλίον μὲ τίτλο: *Solidarisch Mensch werden: Psychische und soziale Destruktion in Neoliberalismus; Wege zu ihrer Ueberwindung* (2006), προστέθηκε, μὲ τὴν συμμετοχὴν ἐπιστημόνων ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς ψυχολογίας, καὶ ἡ ψυχολογικὴ παράμετρος τοῦ προβλήματος.

Τὸ πρόσφατον τρίτον μέρος τῆς τριλογίας ἐπεκτείνεται ἀκόμη περισσότερον καὶ περιλαμβάνει τὴν μέχρι σήμερον ἀνέγγικτον θρησκευτικὴν διάστασιν, σὲ μίαν προσπάθειαν αὐτοκριτικῆς, μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ θεολογικοῦ κριτικοῦ λόγου. Οἱ

συγγραφείς του, όμως, με φιλοσοφική, κοινωνιολογική και συστηματική θεολογική έξειδίκευση, δέν περιορίζονται στην προφητική αναγκαιότητα ανάλυσης και καταγγελίας τών ιστορικών στρεβλώσεων του θρησκευτικού φαινομένου. Ἐποτολμοῦν νά ἀγγίξουν καί αὐτό πού ἀποτελεῖ ταμποῦ καί ἄβατο τῆς σύγχρονης διανόησης, ἀκόμη καί τῆς ἀριστερῆς. Προχωροῦν μέ πλήρη καί τεκμηριωμένη ἀνάλυση καί στήν κριτική τῆς νεωτερικότητας.

«Ἡ νεωτερικότητα, γράφουν στήν εἰσαγωγικό κεφάλαιο (σσ. 1-6) οἱ συγγραφεῖς, τῖς καταστροφικές συνέπειες τῆς ὁποίας βιώνουμε σήμερα, ἔχει βαθῆς ρίζες στό παρελθόν. Αὐτό παρατηρεῖται κυρίως στό ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς ἀνθρωπολογίας, τῆς ψυχολογίας καί τῆς φιλοσοφίας. Ἐπό τόν 8ο π. Χ. αἰῶνα ἡ αὐξανόμενη ἰδέα τῆς κατανομῆς ἐργασίας στήν Μέση καί Ἐπὼ Ἀνατολή καί τήν ἀρχαία Ἑλλάδα ὁδήγησε στή διάδοση νέων μορφῶν συναλλαγῆς, βασισμένων στό χρῆμα καί τήν ἀτομική ἰδιοκτησία. Πολιτικά ἡ νέα αὐτή οἰκονομία ἐνισχύθηκε ἀπό τῖς ἀυτοκρατορικές δομές καί συμπεριφορές. Ἡ παραδοσιακή κοινοτική/φυλετική διαβίωση ἀντικαταστάθηκε, ἐνῶ σέ κοινωνικο-οικονομικό ἐπίπεδο μέ τῆ μορφή δανεισμοῦ - τοκισμοῦ θεσμοθετήθηκε ὡς μέγιστη ἀρετή ὁ ἐγωκεντρισμός καί ἡ παραδοσιακή σέ ὄλες τῖς θρησκεῖες «κακία» τῆς πλεονεξίας καί τῆς ἀπληστίας. Αὐτό τό εἶδος τοῦ πολιτισμοῦ ἐπανεμφανίζεται σέ ἐντονότερη μορφή στό σύγχρονο Δυτικό νεωτερικό πολιτισμό... μέ τήν ἀτομοκρατία νά ἀποτελεῖ τό κύριο χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς περιόδου» (σ. 1).

Θέση κεντρική αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι ὄλες οἱ θρησκεῖες βρέθηκαν σέ πλήρη ἀντιπαράθεση καί ἀνοιχτή σύγκρουση μέ τήν «ἀξονική ἐποχή», πού ἄρχισε τόν 8ο π.Χ. αἰῶνα καί κορυφώνεται στίς μέρες μας. Τόν ὄρο «ἀξονική ἐποχή» ἐπινόησε ὁ γερμανός φιλόσοφος Karl Jaspers τό 1949 στό βιβλίο του «Ἡ προέλευση καί ὁ στόχος τῆς ἱστορίας», χαρακτηρίζοντας ἔτσι τήν ἰδέα μιᾶς κοσμοϊστορικῆς περιόδου μετατροπῆς τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Αὐτός ἦταν πού ἀνακάλυψε μία σειρά ἀπό παράλληλες ἐξελίξεις στοὺς πολιτισμούς καί τῖς θρησκεῖες τῆς ἀρχαίας Κίνας, τῆς Ἰνδίας, τῆς Περσίας, τοῦ Ἰσραήλ καί τῆς Ἑλλάδος, περίπου μεταξύ 8ου καί 2ου π.Χ. αἰῶνα, ὅταν οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες ἄρχισαν νά ἀποκοτῶν συγκεκριμένες πεποιθήσεις καί πρακτικές καί νά δημιουργοῦν συστηματικά ἕναν καινούργιο πολιτισμό, μέ κυριότερη τήν ἰδέα τῆς ὑπερβατικότητας. Ὁ Jaspers, βέβαια, ἀνέπτυξε τῆ θεωρία αὐτή ὡς ἀντιπαράθεση στή φιλοσοφία τοῦ Ἐγέλου, ἕνα ἀπόσπασμα τοῦ βιβλίου τοῦ ὁποίου, *Διαλέξεις γιά τήν Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, ἔκανε λόγο γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ στή γῆ ὡς «ἄξονα» τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ κόσμου. Ὁ Jaspers ἐπεξέτεινε τό πεδίο ἀναφορᾶς τῆς ἱστορίας τοῦ Ἐγέλου πέραν τοῦ χριστιανισμοῦ μέ ἐπικέντρο τήν Εὐρώπη, ὑποστηρίζοντας πολλαπλές παράλληλες πορείες στήν «ἀξονική» ἱστορική ἐξέλιξη στίς διάφορες θρησκεῖες καί τοὺς πολιτισμούς. Τά τελευταῖα χρόνια ἡ θεωρία τοῦ Jaspers ἔχει ἀναπτυχθεῖ σέ διάφορες κατευθύνσεις ἀπό τοὺς ἱστορικούς καί κοινωνιολόγους, συμπεριλαμβανομένου ἰδιαίτερα καί τοῦ Ἰσραηλινοῦ λόγιου

Samuel N. Eisenstadt. Πρόσφατα μάλιστα τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ θεωρία αὐτὴ ἔχει προσελκύσει τὸ ἐνδιαφέρον ἐπιστημόνων ἀπὸ ὅλο σχεδὸν τὸ φάσμα τῶν ἀνθρωπιστικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Μὲ βάση αὐτὴ τὴ θεωρία (καὶ ὀρολογία) τοῦ Jaspers οἱ συγγραφεῖς οἰκοδομοῦν τὴν ἐπιχειρηματολογία καὶ τὸ νέο τους ὄραμα.

Τὸ βιβλίον τῶν Ulrich Duchrow καὶ Franz Hinkelammert χωρίζεται σὲ τρία μέρη. Στὸ πρῶτο μέρος (σσ. 7-96) ἐπιχειρεῖται ἡ θεμελίωση ἑνὸς νέου «ἄξονικοῦ», «σχεσιακοῦ πολιτισμοῦ τῆς ζωῆς» σὲ ἀντικατάσταση τοῦ παλαιοῦ, ὁ ὁποῖος βασιζόμενος στὴν «ἀτομικὴ» ἰδιοκτησία (ἀπὸ τοὺς βασικοὺς πυλώνες σήμερα τῆς νεωτερικότητας) σταδιακὰ μετέτρεψε τὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο σὲ μετρήσιμο «ἀτομικὸ» μέγεθος (calculating individual) δύναμης (κεφ. 1, μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο: «Ἡ ἐμφάνιση καὶ ἀνάπτυξη τῆς κατανομῆς ἐργασίας, τοῦ χρήματος τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῆς κυριαρχίας τῶν ἀνδρῶν στοὺς ἀρχαίους καὶ σύγχρονους πολιτισμοὺς»). Στὸ κεφάλαιο 2 ἀναπτύσσονται οἱ ψυχολογικὲς συνέπειες τῆς οἰκονομίας τοῦ χρήματος καὶ τῆς ἰδιοκτησίας, καὶ στὴ βάση τῆς σχεσιακῆς ψυχολογίας ἡ ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀντισταθεῖ ἐνάντια στὴν ἀλλοτριώση (στὸ βαθμὸ τουλάχιστον πού τὸ ἔκαναν τόσο οἱ Προφῆτες στὴν Π.Δ. ὅσο καὶ στὴν Κ.Δ. ὁ ἴδιος ὁ Ἱστορικὸς Ἰησοῦς καὶ στὴν Πρῶτη ἀρχέγονη χριστιανικὴ κοινότητα ὁ ὁρῶν προφήτης τῆς Ἀποκαλύψεως), ἡ ἀκόμη καὶ νὰ ἐπαναστατήσῃ καὶ νὰ μεταμορφώσῃ τὸ κοινωνικὸ του «εἶναι». Τὸ κεφάλαιο 3, ἴσως τὸ ἐκτενέστερο καὶ ἀπὸ βιβλικῆς ἀπόψεως τὸ πε-

ρισσότερο ἐνδιαφέρον, συνοψίζει καὶ ἐπεκτείνει τὰ ἐπιχειρήματα τὸ πρῶτον βιβλίου, ὅπου διεξοδικὰ ἀναλύεται ἡ στάση τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ (σὲ Κ. καὶ Π.Δ.) ἐνάντια στὰ φαινόμενα κοινωνικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἀλλοτριώσεως τοῦ ἄξονικοῦ πολιτισμοῦ. Κυρίως ὁμως στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀποδομεῖται ἡ φιλοσοφία τοῦ ἄξονικοῦ πολιτισμοῦ στὸ τελευταῖο του στάδιο, στὸ ὁποῖο ἡ καπιταλιστικὴ του ἐκδοχὴ ἔχει μεταστρέψῃ τὴν πλεονεξία ἀπὸ ἄμαρτία σὲ δομικὴ γιὰ τὸ ἰσχὺν σύστημα ἀρετῆ! Τὰ ἐπόμενα τρία κεφάλαια ἀναφέρονται διαδοχικὰ στὴν ἀνάλυση τοῦ Βουδισμού, τοῦ Ἰσλάμ καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ κριτικὴ στάση τους ἀπέναντι στὴν ἄξονικὴ ἐποχὴ.

Τὸ δεύτερο μέρος ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὰ τρωτὰ καὶ στὶς στρεβλώσεις τοῦ νεωτερικοῦ πολιτισμοῦ μας. Ἐναμφίβολα πρόκειται γιὰ τὸ ριζοσπαστικότερο τμῆμα αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, πού ἀπὸ μόνο του ἀποτελεῖ πλήρη μονογραφία κριτικῆς τῆς νεωτερικότητας μὲ μία νέα, ὅπως χαρακτηρίζεται «κριτικὴ σκέψη», ἡ ὁποία φυσικὰ ἀποστασιοποιεῖται ἀπὸ τὴν μετὰ-νεωτερικὴ ἐκδοχὴ ἄρνησης τῆς νεωτερικότητας. Παρατηρῶντας τὴν ἀμφισημία τῆς νεωτερικότητας, οἱ Duchrow-Hinkelammert ἐπιμένουν ὅτι θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει ἓνα κριτήριον γιὰ τὸ τί πρέπει νὰ περιοσθεῖ καὶ τί νὰ ὑπερβαθεῖ. Κατὰ τὴ γνώμη τους, μὲ τὸν νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό, ἡ νεωτερικότητα ἀπὸ μαμὴ τῶν ἀνθρώπων δικαιωμάτων μετέβαλε τὴν ἰσορροπία ἰσχύος καὶ ἔγινε ὁ δολοφόνος τους. Βασιζόμενοι στὶς φιλοσοφικὲς ἀρχὲς τῆς νεωτερικότητας (τῆς ὁποίας οἱ γενάρχες, John Lock, David Hume, ἀλλὰ καὶ ὁ Adam Smith) ἀποδομοῦνται στὸν πυρῆνα τῆς φιλοσο-

φικῆς τους σκέψης) τὸ σύγχρονο παγκόσμιο οἰκονομικὸ σύστημα ὑποχωρεῖ ὄλο καὶ περισσότερο πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Μόνο στὴ βάση τῆς βιβλικῆς θεολογίας τῆς ἀπελευθέρωσης μπορεῖ κανεὶς νὰ δεχτεῖ καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ θετικὰ στοιχεῖα τοῦ «νεωτερικοῦ παραδείγματος» τῆς ἀξονικῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸ καὶ κάνουν λόγο γιὰ μία ἀπελευθέρωση τῆς νεωτερικότητας.

Τέλος, στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος (σσ. 175-266) προβάλλεται ἓνα ρεαλιστικὸ ὄραμα καὶ μία συγκεκριμένη στρατηγικὴ γιὰ τὴν ἐπικράτηση αὐτοῦ τοῦ νέου πολιτισμοῦ, βασιζόμενου στὴ διαθηροσκοικακὴ ἀλληλεγγύη μὲ στόχο μία ζωὴ πού θὰ βασιζέται σὲ δίκαιες σχέσεις. Παράλληλα, ὅμως, ὑποστηρίζεται, πὼς ὅλες οἱ θρησκοεῖς ἐμπεριέχουν σὲ μεγάλο βαθμὸ στοιχεῖα ἀμφισημίας (highly ambivalent, σ. 231). Στὴν περίπτωση τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπάρχουν ἀδιάσειστα στοιχεῖα, ἀκόμη καὶ στὴν Βίβλο, ἐντονης ἐσωτερικῆς κριτικῆς καὶ αὐτοκριτικῆς, μὲ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα «κριτικῆς τῆς θρησκοείας στὴν Ἁγία Γραφή» (σσ. 240 ἔξ), ἐνὼ ὑπενθυμίζονται καὶ ἀπὸ τὴν μεταγενέστερη ἱστορία τοῦ χριστιανισμοῦ μεταξὺ ἄλλων καὶ οἱ περιπτώσεις τῶν σταυροφοριῶν, τοῦ καθαρτηρίου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐποχὴ οἱ περιπτώσεις τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ χριστιανικοῦ σιωνισμοῦ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἀποτίμησις τῆς κριτικῆς τῆς θρησκοείας ἀπὸ τὸν Karl Marx, στὴν ὁποία ἡ κοσμικὴ διανόμησις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἰδεολογικὴ τοποθέτηση, σηορίζει ἓνα καὶ πλέον αἰῶνα τώρα τὴν ἀντιθρησκοευτικὴ τῆς ἐπιχειρηματολογία. «Ἡ βιβλικὴ καὶ μαρξιστικὴ κριτικὴ στὴ θρησκοεία, κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, ὄχι μό-

νο δὲν εἶναι ἀσύμβατες, ἀλλὰ ἡ δευτέρη θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι θεμελιώνει τὴς ἀπόψεις τῆς ἐπὶ βιβλικῆς βάσεως» (σ. 245)!

Τὸ γενικὸ συμπέρασμα τοῦ θαυμάσιου αὐτοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι ἡ παγκόσμια κρίση πού μαστίζει τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ ὅσο περνάει ὁ καιρὸς ἐπιδεινώνεται, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀπειλεῖται πλέον καὶ αὐτὴ ἡ ζωὴ τοῦ πλανήτη μας, «δὲν εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μόνον τοῦ καταστροφικοῦ πολιτικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ συστήματος, ἀλλὰ ἐνὸς γενικότερου *καταστροφικοῦ πολιτισμοῦ σὲ ὅλες τὴς διαστάσεις του*» (σ. 265). Τὸ ἐπιδοφόρο, ὅμως, μήνυμα πού ἀναδύεται μέσα ἀπὸ τὴς σελίδες τοῦ βιβλίου εἶναι πὼς ἓνας νέος πολιτισμὸς, μία νέα «ἀξονικὴ ἐποχὴ», εἶναι ἐφικτή. Τὸ σύνθημα ἐπομένως πού προβάλλεται δὲν εἶναι ἀπλὰ ἡ ἀντιστροφή τοῦ «μονόδρομου» τῆς οἰκονομικῆς παγκοσμιοποίησης. Δὲν ἀρκεῖται δηλαδὴ στὸ «another world is possible», ἀλλὰ προχωρεῖ παραπέρα μεταφέροντας ἓνα μήνυμα αἰσιοδοξίας: ἡ νέα ἀξονικὴ ἐποχὴ ἥδη ἔχει ἀνατελεῖ καὶ συνειδητοποιεῖται ὀρίζοντα σὲ ὅλες σχεδὸν τὴς θρησκοεῖς. Οἱ τελευταῖες εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀπαλλαγῶν ἀπὸ τὴς στρεβλώσεις τους, καὶ ἀντὶ νὰ ἀντιμάχονται ἡ μία τὴν ἄλλη μὲ τὴς γνωστὲς καταστροφικὲς συνέπειες, ὀφείλουν νὰ ἀρχίσουν νὰ συνεργάζονται μεταξὺ τους. Κάνει δηλαδὴ λόγο *mutatis mutandis* γιὰ μία θεολογία τῆς «ἀπελευθέρωσης» τῶν θρησκοειῶν.

Ἡ θρησκοεία εἶναι πολὺ σημαντικὴ ὑπόθεση γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξη γιὰ νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν ἀποκλείσει ἀπὸ τὴν νέα ἀνατέλλουσα πραγματικότητα. Ἄντὶ, λοιπόν, νὰ ἐξαντλεῖται σὲ φονταμενταλιστικὲς δραστηριότητες μὲ στόχο

τὴν ἐγκατάσταση θεοκρατικῶν καθεστώτων, καθιστώντας τὴν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ πραγματικὴ ἀπειλὴ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς 11ης Σεπτεμβρίου τῆς πρώτης χρονιάς τῆς τρίτης χιλιετίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ὀφείλει νὰ συμβάλει στὴν οἰκοδόμησιν ἑνὸς νέου «ἀξιακοῦ» πολιτισμοῦ, μιᾶς νέας «ἀξιοκῆς» ἐποχῆς.

Μόνον ἔτσι μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ξανά ἐλπίδα σὲ παγκόσμιον ἐπίπεδο, καὶ μόνον ἔτσι θὰ μπορέσει νὰ ἀσκήσει τὶς τεράστιες δυνατότητες καὶ τὴ δύναμή της νὰ ἐπαναφέρει τὶς ἠθικὰς ἀξίες, καὶ νὰ ἀναδημιουργήσει ἢ καὶ νὰ δημιουργήσει νέες εἰκόνες τοῦ τί σημαίνει νὰ εἶναι κανεὶς ἄνθρωπος σὲ ἕναν δίκαιο, εἰρηνικὸ καὶ βιώσιμο κόσμον.

Πέτρος Βασιλειάδης

ΙΩΑΝΝΗ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Ἰδιαίτερα ἐκκλησιαστικά καθεστώτα στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια*, Ἐκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε., Ἀθήνα - Θεσσαλονίκη, 2013, σ. 306.

Ἡ νέα μελέτη τοῦ καθηγητῆ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Διευθυντῆ τῆς «ἐπιθεώρησης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ κανονικοῦ δικαίου» *Νομοκανικά*, Ἰωάννη Κονιδάρη, καλύπτει πράγματι ἕνα σημαντικό κενὸ στὴ νομικὴ βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ στὴν πανεπιστημιακὴ διδασκαλία. Τὸ ἔργο αὐτό, μολονότι σχεδιάστηκε ὡς πανεπιστημιακὸ ἐγχειρίδιον καὶ διέπεται ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀρχὲς μὲ τὸ προηγούμενον ἔργο του, *Ἐγχειρίδιον Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, ἀποτελεῖ χρῆσιμο βοήθημα καὶ γιὰ τοὺς νομικοὺς τῆς θεωρίας ἀλλὰ καὶ τῆς πράξεως. Ἀντικείμενον τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἔκθεσις τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο

ἀναφέρεται ὄχι στὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ στὰ «ἰδιαίτερα ἐκκλησιαστικά καθεστώτα» στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐξετάζεται ἐνιαῖα τὸ δίκαιο πὺρ διέπει τὶς περιοχὰς ἐκεῖνες τῆς ἑλληνικῆς ἐπικράτειας, οἱ ὁποῖες ὑπάγονται στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖον.

Πράγματι, στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια ἰσχύουν παραλλήλως τέσσερα συστήματα κανόνων ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου τῆς ἴδιας, δηλαδὴ τῆς Ὁρθόδοξης, Ἐκκλησίας. Τοῦτο ἀποτελεῖ μοναδικὴ ἐξαίρεσις στὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ σχετίζεται μὲ τὴ νεότερη ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Εἰδικότερα, στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια ἰσχύουν τὸ δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τὸ δίκαιο τῆς ἡμιαυτόνομης Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, τὸ δίκαιο τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἀθῶν καὶ τὸ δίκαιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὸ ὁποῖο διέπει τὶς ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίας τῆς Δωδεκανήσου. Τὴν ἰδιαιτερότητα αὐτὴ κατοχυρώνει τὸ Σύνταγμα διτπῶς, ἀφ' ἑνός, στὸ ἄρθρον 3, παρ. 2, καί, ἀφ' ἑτέρου, στὸ ἄρθρον 105. Τὸ ἄρθρον 3, παρ. 2 ὀρίζει ὅτι «τὸ ὑφιστάμενον εἰς ὠρισμένας περιοχὰς τοῦ Κράτους ἐκκλησιαστικὸν καθεστὸς δὲν ἀντίκειται εἰς τὰς διατάξεις τῆς προηγουμένης παραγράφου», δηλαδὴ ἐκεῖνης πὺρ ἀναφέρεται στὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, καὶ συνεπῶς τόσο στὴν Ἀυτοκέφαλη Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος ὅσο καὶ στὶς Μητροπόλεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, οἱ ὁποῖες ἔχουν δοθεῖ, μὲ τὴν Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ Πράξιν τοῦ ἔτους 1928, «ἐπιτροπικῶς» πρὸς διοίκησιν σὲ αὐτὴν καὶ συναποτελοῦν μία διοικητικὴ ἐνότητα. Ἐξ ἄλλου, τὸ ἄρθρον 105 ἀφιερώνεται στὸ Ἁγιον Ὁρος καὶ διασφαλίζει τὸ

ἀρχαίο προνομιακὸ καθεστῶς του. Ἡ νομοκανονικὴ καὶ ἐκκλησιολογικὴ διαπίστωση ὅτι κοινὸς παρονομαστὴς τῶν ἰδιαίτερων αὐτῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαιοδοσιῶν εἶναι ἡ ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποτελέσῃ τὸ θεμέλιο ἐπὶ τοῦ ὁποῖου στηρίχτηκε ἡ διάρθρωση καὶ ἡ διαπραγμάτευση τῆς ὕλης.

Στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου ἐπιχειρεῖται σύντομη ἱστορικὴ ἀνασκόπηση τῆς συνταγματικῆς διατάξεως (ἄρθρο 3, παρ. 2 Σ.), ὅπου γίνεται λόγος γιὰ «τὸ ὑφιστάμενον εἰς ὠρισμένας περιοχὰς τοῦ Κράτους ἐκκλησιαστικὸν καθεστῶς». Ἔτσι, γίνεται ἀναφορὰ στὰ Συντάγματα τοῦ 1927, τοῦ 1952, στὰ Συντάγματα τῆς περιόδου 1968 καὶ 1973, στὶς ἐρμηνευτικὰς δηλώσεις ὑπὸ τὰ προαναφερόμενα Συντάγματα καὶ στὰ Πρακτικὰ συζητήσεων τῶν Ἐπιτροπῶν Ἀναθεώρησης τοῦ Συντάγματος καί, τέλος, στὸ ἰσχῶν Σύνταγμα τοῦ 1975, καθὼς καὶ στὸν Καταστατικὸ Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου ἀφιερώνεται στὶς ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίες τῆς Δωδεκανήσου, οἱ ὁποῖες ὑπάγονται ἀπευθείας στὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ καὶ στὸ μέρος αὐτὸ ἀναπτύσσεται διεξοδικῶς τὸ καθεστῶς πὸν διέπει τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τόσο ἐκκλησιαστικῶς ὅσο καὶ ὡς ὑποκείμενο δικαίου στὴ διεθνή, στὴν τουρκικὴ καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἔννομη τάξη. Ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ προσέγγιση, ἐξετάζονται ἡ διοικητικὴ διάρθρωση τοῦ Πατριαρχείου καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ προνόμιά του, ὅπως τὸ *ἐκκλητον*, ὁ καθαγιασμὸς τοῦ Ἁγίου Μύρου καὶ ἡ ἴδρυση Σταυροπηγιῶν. Λόγῳ τῆς πρόσφατης ἱστο-

ρίας τῶν ὀρθοδόξων λαῶν ἀλλὰ καὶ τῶν προβλημάτων πὸν θέτει ἡ ἀνά τὸν κόσμον Ὁρθόδοξη Διασπορά, ἡ ὁποία, πέρα ἀπὸ κάθε κανονικὴ ἀκρίβεια, ἐμφανίζει τὸ καινοφανὲς γιὰ τὴν Ἐκκλησιολογία φαινόμενο τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολυδικαιοδοσίας σὲ ἐθνοφυλετικὴ βάση, γίνεται ἰδιαίτερος λόγος καὶ γιὰ τὸν ἐθνοφυλετισμὸν στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ὡς πρὸς τὴν διάσταση τῆς ἔννομης τάξης, γίνεται ἀνασκόπηση τῆς θέσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴ διεθνή, τὴν τουρκικὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἔννομη τάξη μέχρι καὶ τὶς τελευταῖες ἐξελίξεις τῆς τριπλῆς αὐτῆς νομολογίας. Τέλος, γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἰσχῶν καθεστῶς στὶς ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίες τῆς Δωδεκανήσου καὶ τῆς Πατριαρχικῆς Ἐξαρχίας τῆς Πάτμου, καθὼς καὶ γιὰ τὸ σχέδιο τῆς «Πατριαρχικῆς Διατάξεως», τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἕναν πλήρως ἐπεξεργασμένο «Καταστατικὸ Χάρτη» γιὰ τὶς ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίες τῆς Δωδεκανήσου. Ὡστόσο, τὸ σχέδιο αὐτὸ τῆς «Πατριαρχικῆς Διατάξεως» δὲν ἔχει ἀκόμη κυρωθεῖ ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία.

Τὸ δεῦτερο μέρος ἀφιερώνεται στὴν Ἐκκλησία τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία, σύμφωνα πρὸς τὸν ἰσχύοντα σήμερον σὲ αὐτὴν Καταστατικὸ Νόμο, εἶναι «*ἡμιαυτόνομος ἔχουσα τὴν κανονικὴν ἐξάρτησιν αὐτῆς ἐκ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*». Ἔτσι ἐξετάζονται ἡ νομοκανονικὴ ὑπόσταση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, ἡ ὀργάνωσή της σὲ κεντρικὸ καὶ περιφερειακὸ ἐπίπεδο, ἡ νομικὴ μεταχείριση κληρικῶν καὶ μοναχῶν καί, τέλος, θέματα διοίκησης Μητροπόλεων, ἐνοριῶν καὶ Μονῶν.

Τὸ τρίτο μέρος τοῦ ἔργου εἶναι ἀφιερωμένο στὸ Ἁγιόνυμο Ὁρος, τὸ ὁποῖο

«εἶναι, κατὰ τὸ ἀρχαῖον τοῦτου προνομιᾶκὸν καθεστῶς, αὐτοδιοίκητον τμήμα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους» καὶ τελεῖ ὡς πρὸς τὸ «πνευματικὸν μέρος» ὑπὸ τὴν ἀνώτατη ἐποπτεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Συγκεκριμένα, ἐξετάζεται τὸ προνομιᾶκὸ καθεστῶς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, οἱ διεθνεῖς συμβάσεις, ὁ Καταστατικὸς Χάρτης τοῦ 1924, ἡ συνταγματικὴ προστασία του, ἡ σχέση του μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, καθὼς καὶ ἡ ἐποπτεία του ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Κατόπιν, ἀκολουθεῖ ἡ ἀναφορὰ στὴ διοικητικὴ ὁργάνωση τόσο σὲ κεντρικὸ (Ἱερὰ Κοινότητα) ὅσο καὶ περιφερειακὸ ἐπίπεδο (Ἱερὰς Μονῆς, Ἐξαρτήματα καὶ Μετόχια), στὶς ἐξαιρετικὲς διατάξεις τοῦ δικαίου προσώπων, στὴν ἰδιαίτερη νομικὴ μεταχείριση τῶν ἁγιορειτῶν μοναχῶν (ἀπόκτηση ἑλληνικῆς ἰθαγένειας κ.λπ.), στὸ περιουσιακὸ δίκαιο τῶν Μονῶν τοῦ Ἁθῶ, στὰ φορολογικὰ καὶ τελωνιακὰ προνόμια, στὰ θέματα τοῦ «Κέντρου Διαφυλλάξεως τῆς Ἁγιορειτικῆς Κληρονομίας» καί, τέλος, στὰ ὄργανα καὶ στὴ διαδικασία ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης στὸ Ἅγιον Ὄρος.

Τὸ ὅλο ἔργο εἶναι γραμμένο μὲ εὐληπτο καὶ ἐπαγωγικὸ τρόπο. Εἶναι ἀκόμη ἐμπλουτισμένον μὲ τὴ νεότερη νομολογία τόσο τῶν ἑλληνικῶν δικαστηρίων ὅσο καὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων τοῦ Ἄνθρώπου. Ἡ μελέτη ξεκινᾷ μὲ ἓναν πίνακα ὅπου θησαυρίζονται οἱ κυριότερες νομοθετικὲς πηγὲς καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν σχετικὴ νομικὴ, ἱστορικὴ, κανονικὴ καὶ θεολογικὴ βιβλιογραφία, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποτελεῖ ἓνα κατατοπιστικὸ βοήθημα γιὰ τοὺς νομικοὺς τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης, τὰ στε-

λέχη τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησης καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοσύνης, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἓναν εὐρύτερο κύκλο ἐνδιαφερομένων.

Σταῦρος Γιαγκάζογλου

ΑΝΔΡΕΑ ΝΑΝΑΚΗ, Μητροπολίτου Ἀρκαλοχωρίου, Καστελλίου καὶ Βιάννου. *Μικρὰ Ἀσία. Προσφυγικὰ ἀτελεύτητα*, ἐκδ. οἶκος Ἄντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2012 (σσ. 240).

Τὸ νέο βιβλίον τοῦ Μητροπολίτου Ἀρκαλοχωρίου κ. Ἀνδρέα Νανάκη δὲν ἀποτελεῖ μία ἐπιστημονικὴ μονογραφία μόνον, σὰν τὶς πολλὲς ἀντίστοιχες πρὸ μᾶς ἔχει χαρίσει ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ καθηγητοῦ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ στὸ Τμήμα Θεολογίας τοῦ ΑΠΘ. Ὁλοκληρώνοντας κανεὶς τὴν ἀνάγνωσι ἀυτοῦ τοῦ βιβλίου νιώθει πλουσιότερος σὲ γνώσεις ἱστορικῆς ἀλλὰ καὶ κατακλύζεται ἀπὸ συναισθήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν προσωπικὴ σφραγίδα τοῦ συγγραφέως, ἀλλὰ δὲν ἀφοροῦν μόνον αὐτόν. Ἀφοροῦν μία πολυβασανισμένη γενιὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὴ γενιὰ τῆς προσφυγιάς τοῦ '23, τοὺς Ρωμοὺς, οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ ἀναγκάσθηκαν ν' ἀφήσουν πίσω τοὺς χώματα ἱερὰ τῆς Ρωμοσύνης, πατρίδες εὐλογημένες καὶ δοξασμένες, πρὸ ἔμειναν καὶ παραμένουν ἀλυσμόντες. Ὁ Μητροπολίτης Ἀρκαλοχωρίου κ. Ἀνδρέας γράφει, προκειμένου, ὄχι ἀπλῶς νὰ συμβάλλει στὴ διατήρησι αὐτῆς τῆς μνήμης, ἀλλὰ γιὰ νὰ τὴν ἐμπλουτίσει ἱστορικὰ καὶ νὰ τὴν τονώσει συναισθηματικά. Παράλληλα δὲ γιὰ νὰ ἐπισημάνει ὅτι καὶ ὁ αἰώνας πρὸς διανύουμε μασιζέται καὶ δοκιμά-

ζεται από προσφυγικά ατελεύτητα, καθώς τὸ δράμα τῆς προσφυγιᾶς βιώνεται ἀπὸ χιλιάδες συνανθρώπων μας σ' ὅλο τὸν πλανήτη καὶ νὰ τονίσει τὸ χρέος μας, ὡς χριστιανῶν, νὰ πλησιάσουμε καὶ νὰ διακονοῦμε τοὺς πρόσφυγες συνανθρώπους μας, μὲ πρότυπο τὸν Χριστό, τὸν «ἐκ βρέφους ὡς ξένον ξενωθέντα ἐν κόσμῳ».

Ὁ τίτλος τοῦ νέου βιβλίου, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε προσφάτως ἀπὸ τὴν ἐκδόσεις Ἄντ. Σταμούλη τῆς Θεσσαλονίκης: «Μικρὰ Ἀσία. Προσφυγικά ατελεύτητα». Πρόκειται γιὰ ἕνα ἱστορικό πόνημα ποὺ ἀρθρώνεται σπονδυλωτὰ μὲ μία σειρά μικρασιατικῶν κειμένων τοῦ συγγραφέα, στὰ ὁποῖα καταγράφεται σύνολο ἢ πορεία, ἢ πνευματικὴ καὶ πολιτισμικὴ κυριαρχία τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως αὐτὴ ἐκφράσθηκε, μὲ κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη, στοὺς αἰῶνες τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν Ἄλωση (1453) καὶ μέχρι τὸ διάστημα πρὶν τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ (1922), ὅταν, παρὰ τοὺς κατὰ καιροὺς διωγμοὺς ὁ Ἑλληνισμός, τὸ Γένος μας ἐξακολουθοῦσε νὰ ζεῖ, νὰ δημιουργεῖ καὶ νὰ διαφυλάττει τὴν πολιτιστικὴ καὶ πνευματικὴ παρακαταθήκη τῆς Ρωμοσύνης μὲ πόλο ἀναφορᾶς καὶ στήριγμα τὸ Οἰκουμενικὸ μας Πατριαρχεῖο, σὲ ρόλο ἐθναρχούσας Ἐκκλησίας.

Τὸ βιβλίο τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ κεφάλαια καὶ 240 σελίδες συνολικὰ πραγματεύεται καίρια ἐκκλησιαστικά, πολιτικά, ἰδεολογικά καὶ κοινωνικά δρώμενα ποὺ σημάδεψαν στὸ διάβα τῆς ἱστορίας τὴν πορεία τοῦ μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, μὲ ἐπίκεντρο τὴν ἐποχὴ ποὺ διαμόρφωσε τὴν ἰδεολογικοπολιτικὴς συνθήκες ποὺ ὀδήγησαν στὴ Μι-

κρασιατικὴ καταστροφὴ ὅσο καὶ τὴ μετὰ ταῦτα περίοδο γιὰ τὸ δράμα ποὺ βίωσαν οἱ πρόσφυγες καὶ τὰ προβλήματα προσαρμογῆς ποὺ ἀντιμετώπισαν ἀναφορικῶς μὲ τὴν ἐνσωμάτωσή τους στὸν ἔθνικὸ κρατικὸ κορμό.

Ξεκινώντας μὲ μία ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου, τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ἐστιάζοντας στὴν περίοδο τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας τῶν δέκα αἰῶνων, ὁ συγγραφέας ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς στὴ εὐρύτερη αὐτὴ περιοχὴ ἀποτελεῖ τὴν κυρίαρχη πολιτισμικὴ καὶ πνευματικὴ ταυτότητα στὴν ὁποία ἐντάσσονται οἱ ἀλλόγλωσσοι, κυρίως σλαβόφωνοι καὶ βλαχόφωνοι, προκειμένου νὰ δρῶνται τὰ πολλὰ καὶ ἀκριβὰ ἀγαθὰ ποὺ τοὺς προσπόριζε ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς. Περαιτέρω ὁ Σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Ἐπίσκοπος Ἐπεξεργάζεται τὰ αἷτα τῆς πτώσεως τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) καὶ ἀναλύει τὴ νέα, μετὰ τὴν πώση, ἱστορικὴ πραγματικότητα κατὰ τὴν διάρκειά τῆς ὁποίας ὁ ἑλληνορθόδοξος κόσμος βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Ὀθωμανῶν. Ἐπισημαίνοντας ἐν προκειμένῳ τὸν τιτάνιο ἀγῶνα ποὺ ἀναλαμβάνει τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ νὰ διασώσει τὸ ὀρθόδοξο φρόνημα καὶ τὴν ὀρθόδοξη συνείδηση τόσο τῶν Ἑλληνορθόδοξων, ὅσο καὶ τῶν ὀρθόδοξων ἄλλων ἐθνοτήτων, ὅπως τῶν Σέρβων καὶ Βουλγάρων, οἱ ὁποῖοι συσπειρωμένοι πλέον στὸ Φανάρι ἀγωνίζονται γιὰ νὰ διασώσουν τὴν πίστη τους καὶ μαζί μ' αὐτὰ τὰ ἦθη, τὰ ἔθιμα καὶ τὴν παραδόσεις τους, τὰ συστατικὰ δηλαδὴ στοιχεῖα ποὺ τοὺς διαφοροποιοῦν ἀπὸ τοὺς μουσουλμάνους.

Φθάνοντας στα νεώτερα χρόνια και στην περίοδο του 19ου αιώνας κατά την οποία υπό την επίδραση του ευρωπαϊκού αναπτύχθηκε ο νεοελληνικός διαφωτισμός, οι εκπρόσωποι του οποίου έθεσαν ως πρόταγμα τη δημιουργία του έθνικου κράτους της Ελλάδος, ο συγγραφέας, κάνοντας λόγο για προσκόλλησιν του νεοελληνικού διαφωτισμού στην κλασική Ελλάδα και την αποστροφή του προς την Αυτοκρατορία της Κωνσταντινουπόλεως, αναζητά στην αποστροφή αυτή τα ιδεολογικά δεδομένα της συρρικνώσεως του Έλληνισμού, κυρίως δε την απώλεια της Μικρᾶς Ἀσίας, ἐνῶ ιδεολογικά σπέρματα της Μικρασιατικῆς καταστροφῆς ἀνιχνεύει στην ἀνακήρυξιν της ἑλλαδικῆς ἐπικρατείας σὲ αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία τὸ 1833, με πρωτεργάτη τὸν Θεόκλητο Φαρμακίδην. Σὲ ἰδιαίτερο ὑποκεφάλαιον ἀναλύεται ἡ ιδεολογικοπολιτικὴ ἀντιπαράθεσιν ἀνάμεσα στὸ Βενιζέλο καὶ τὸν Βασιλιὰ Κωνσταντῖνο γιὰ τὸ θέμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Μὲ τὸν πρῶτο νὰ θεωρεῖται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὡς ὁ ἐκφραστὴς τοῦ ἐθνικοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ ποὺ ἐπιδιώκει τὴ δημιουργία ἐνὸς διευρυμένου ἐθνικοῦ κράτους ποὺ θὰ συμπεριλάβει ἐντὸς τοῦ τὸ ζωτικότερο τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ ἐκεῖ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὸν δεῦτερο νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ἐκφραστὴς ἐνὸς ἐσωστρεφοῦς πατριωτισμοῦ τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος με τοὺς ἀντιβενιζελικούς ὑποστηρικτές του στὴν κρίσιμη στιγμή τῆς μικρασιατικῆς ἐκστρατείας νὰ προβάλλουν τὸ σύνθημα τοῦ «Οἶκαδε» καὶ τῆς μικρᾶς καὶ ἐντίμου Ἑλλάδος. Τὸ 1920 ὁ Βενιζέλος χάνει τὶς ἐκλογές καὶ τὸ 1922 ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα συντρίβεται στὸ Σαγγάριο. Ὅρισμένοι ἔχουν τὴν ἐκτίμησιν ὅτι ἂν

ἔμενε ὁ Βενιζέλος, τὰ πράγματα θὰ ἦταν ὄχι μόνο καλύτερα, ἀλλὰ θὰ διασωζόταν ἡ Μεγάλῃ Ἑλλάδα. Ἡ Ἀποψη ἡ ὁποία ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος ἔχει ἐπιρροάσει καὶ τὸν συγγραφέα.

Στὸ βιβλίον ἀφιερώνεται ξεχωριστὸ κεφάλαιον γιὰ τὸν Ποντιακὸ Ἑλληνισμό καὶ τὸ πλούσιον πολιτιστικὸ παρελθόν του, ὅπως αὐτὸ ἀποτυπώθηκε μέσα ἀπὸ τὴ ποντιακὴ διάλεκτον, τὰ λαμπρὰ ἐκκλησιαστικά του καθιδρύματα, ὅπως ἡ Παναγιὰ τοῦ Σουμελά, ὁ ἅγιος Γεώργιος τοῦ Περιστερεώτα, τὸ περίλαμπρον Φροντιστήριον τῆς Τραπεζούντας ποὺ σταμάτησε τὴ λειτουργία του μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή, ἡ ὁποία σηματοδότησε τὴν τελευταία πράξι τῆς τραγωδίας μετὰ τὴν ὁποία ὀλοκληρώθηκε ἡ γενοκτονία (1914 – 1922) τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου. Ὁ Μητροπολίτης Ἀρκαλοχωρίου ἐκτιμώντας ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν διδάσκεται ἐπαρκῶς στὸ σημερινὸ σχολεῖον, εἰσπηγεῖται τὴν ἀλλαγὴν τοῦ πλαισίου τῆς διδασκείας ὕλης στὸ ἱστορικὸ μάθημα, θεωρώντας ὅτι ἓνα ἱστορικὸ παρελθόν μετὰ πολιτιστικὸ μέγεθος ὅπως αὐτὸ τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ, θὰ πρέπει νὰ ἀναδειχθεῖ καὶ καταστῆ διδασκεία ὕλη στὰ σχολεῖα, ἔτσι ὥστε τὰ πρόσωπα, ἡ γλώσσα, τὰ μνημεῖα, τὰ ἐκκλησιαστικὰ καθιδρύματα ν' ἀποτελέσουν ἐθνικὰ σύμβολα καὶ σημεῖα ἐθνικῆς ἀναφορᾶς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ χθὲς καὶ τοῦ ἀπωτέρου παρελθόντος τοῦ ἐθνοκρατικοῦ συνόλου ποὺ θὰ ἐδράζεται σὲ μία τόσο εὐσχημὴ ἱστορία, ὅπως αὐτὴ τοῦ Ποντιακοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Στὴ διάρκεια ὅλης αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ἑξωελλαδικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐν μέσῳ πολλῶν καὶ κάποτε ἀνυπερβλήτων δυσκολιῶν καὶ ἱστορικῶν ἀντιξοο-

τήτων (σφαγῶν, διωγμῶν, καταπίεσεων, ἐξισλαμισμῶν) ὑπάρχει στὸ Γένος μία συνέχεια πολιτιστικὴ καὶ πνευματικὴ ποὺ κράτησε τὸ φῶς τῆς καντήλας ἀκοίμυτο. Σὲ δύσκολες ἱστορικὲς στιγμὲς μπορεῖ νὰ τρεμόσβηνε, ἀλλὰ δὲν ἔσβησε κι αὐτὸ εἶναι ποὺ ἔχει σημασία, θὰ ὑπογραμμίσαι ὁ Μητροπολίτης Ἀρκαλοχωρίου, ἐπισημαίνοντας, ὡστόσο, τὴ σκληρὴ, ὀδυνηρὴ ἀλήθεια: ὅτι ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ ὑπῆρξε πληγὴ ἀθεράπευτη, γιατί γιὰ πρώτη φορὰ στὴν τρισημιαιή του ἱστορία –ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ στὴν γῆ αὐτὴ γεννήθηκαν καὶ καλλιέργησαν θαλερὸ πολιτισμὸ μεγάλες πνευματικὲς μορφὲς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, ὅπως ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, ὁ Ἡράκλειος ὁ Ἐφέσιος, ὁ Ἡρόδοτος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, κ.ἄ. μέχρι τὴν τραγωδίαν τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς– ὁ Ἑλληνισμὸς ἀπώλεσε τὴν αὐτοκρατορικὴν του οἰκουμένην, μὲ ὅ,τι αὐτὸ συνεπάγεται γιὰ τὴν ταυτότητά του. «Αὐτὸ δὲν σημαίνει», θὰ παρατηρήσει ὁ συγγραφέας «ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ διαμορφώθηκε μὲ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821, τὴν ἀρχὴν τῶν ἐθνοτήτων καὶ τὴν ἐθνικὴν ἰδεολογίαν, τὸ σημερινὸ κράτος, δὲν ὑπῆρξε μεγάλο ἐπίτευγμα. Ἀντιθέτως», θὰ ὑπογραμμίσαι, «τὸ μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν ἑλληνικὸν κράτος τῶν Βαλκανικῶν πολέμων καὶ τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνα εἶναι ἓνα μεγάλο δημιούργημα. Ἡ γενιὰ τῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1821 ἀλλὰ καὶ ἡ γενιὰ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων τοῦ 1912 – 13 ἐπέτελεσαν τὸ χρέος τους. Ἀπελευθέρωσαν μὲ τὸ αἷμα τους καὶ κατοχύρωσαν μὲ τὴν διεθνῆ συνθήκην τὴν σημερινὴν ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἡ Μικρὰ Ἀσία ποὺ ὑπῆρξε τὸ θῦμα ὄχι μόνον τῶν ἐσωτε-

ρικῶν μας περιπετειῶν καὶ συγκρούσεων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀγῶνων γιὰ τὴν συγκρότησιν καὶ ὀριοθέτησιν τῶν ἐθνικῶν κρατῶν». Θὰ καταθέσει, ὁμως, καὶ τὸν κρίσιμον ἱστορικὸν προβληματισμόν: «Τὸ γεγονός τῆς συγκρότησιν τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους εἶναι ἰσοδύναμον μὲ τὴν ἀπώλειαν μιᾶς οἰκουμένης καὶ αὐτοκρατορικῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ;», ἐκφράζοντας, παρὰλληλα, τὴν –ἐν εἴδει προσδοκίας– αἰσιοδοξίαν ὅτι «ἂν οἱ ὀργανισμοὶ γιὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἐνωσιν γίνονταν πραγματικὴ τότε μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε στὸ ξαναλειτούργημα τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, στὴν ἐπανενωσιν τῶν δύο πλευρῶν τοῦ Αἰγαίου...».

Σὲ ἰδιαιτέρον, ἐπίσης, κεφάλαιον τοῦ βιβλίου καταγράφονται ζητήματα ἀναφορικὰ μὲ τὰ προβλήματα κοινωνικῆς ἐντάξεως ποὺ ἀντιμετώπισαν ἐγκαθιστάμενοι στὴν Ἑλλάδα οἱ προσφυγικοὶ πληθυσμοὶ τῶν Ρωμίων, τῶν ὁποίων τὴ μεγάλη ἀγάπην στὴν γενέτειράν γῆ καὶ τὴ βαθιὰ προσήλωσιν στὴ θρησκευτικὴ πίστιν ἐπισημαίνει ὁ συγγραφέας, μέσα ἀπὸ προσωπικά του βιώματα μὲ πρόσφυγες, ἑλληνόφωνους, τουρκόφωνους, σλαβόφωνους καὶ ἀρβανιτόφωνους τῆς πρώτης γενιᾶς. Ἐχοντας βιώσει ὁ Μητροπολίτης Ἀρκαλοχωρίου τὴν καθημερινὴν ζωὴν τοῦ προσφυγικοῦ συνοικισμοῦ Ἀτσαλένιου – Νέων Κλαζομενῶν στὸ Ἡράκλειον, στὸν ὁποῖον γεννήθηκε καὶ μεγάλωσε, θὰ τονίσαι ὅτι ὁ ὅρος «πατρίδα» μπορεῖ νὰ σημαίνει γιὰ τοὺς πρόσφυγες καὶ τὴν ἐθνικὴν ἐπικράτειαν, πρωτίστως, ὁμως, ἢ καὶ παρὰλληλα, ἡ πατρίδα σηματοδοτεῖ τὸν τόπον τῆς γεννήσεώς τους καὶ τὸν πλησιόχωρον πρὸς αὐτὸν τόπον, ἐνῶ γιὰ τὸν θρησκευτικόν τους θὰ ὑπο-

γραμμίσει ότι «ή σχέση τους με την Έκκλησία ήταν όπως ή αναπνοή μας ή ή ανάγκη να πιούμε νερό. Ήταν πολιτισμός, παράδοση. Ήταν λιβάνι, θυμίαμα, νηστεία, προσευχή, λειτουργία, έσπερινός και χαιρετισμοί της Παναγιάς...».

Διαβάζοντας το συγκεκριμένο κεφάλαιο θυμήθηκα, συνειρμικά, σκηνές από τη βιοματική ταινία «Πολιτική Κουζίνα» του Τάσου Μπουλμέτη. Έκει όπου, όταν το ζευγάρι των προσφύγων που έβίωσαν τον διωγμό που υπέστησαν οι Έλληνες της Πόλης το 1964 και ζει πλέον με το γιό τους στα Πατήσια της Αθήνας, έχοντας καλέσει στο σπίτι του για ευχέλαιο τον –άνυποφιαστο για τη προέλευσή τους– ιερέα της ένορίας, τον άκουν έκπληκτοι να τους λέει ότι «γέμισαν Τούρκους τα Πατήσια...». Τότε, με έκδηλη την πίκρα στα πρόσωπα για τη προσβολή της ταυτότητάς τους, ως Ρωμιών, θα του απαντήσουν χωρίς περιστροφές (τους ρόλους έσαρκώνουν λίαν παραστατικά οι ξεαίρετοι ήθοιοι Ίεροκλής Μιχαηλίδης και Ρένια Λουϊζίδου) πώς «δεν είμαστε Τούρκοι. Έλληνες είμαστε, Χριστιανοί Όρθόδοξοι. Ρωμιοί από την Πόλη!», απάντηση μέσα από την οποία αναδεικνύεται το μεγάλο παράπονο των ανθρώπων εκείνων που οί Τούρκοι τους έδιωξαν ως Έλληνες και μερίδα Έλλήνων τους υποδέχθηκε ως Τούρκους...

Όλοκληρώνοντας την ανάγνωση του βιβλίου ξμείνα με την αίσθηση ότι όπως ο Κωνσταντινουπολίτης Τάσος Μπουλμέτης έστησε τη θαυμάσια ταινία του για ν' αναδείξει μία πονεμένη, πραγματική ιστορία της Ρωμιοσύνης των προσφάτων χρόνων, έτσι κι ο Άλασατιανός (Άλάσατα: πόλη κειμένη στη χερσόνησο της

Έρυθραίας απέναντι από τη Χίο, σε απόσταση 10 περίπου χλμ. από τον Τσεσμέ / Κοήνη) στη καταγωγή, εκ μητρός, Μητροπολίτης Άρκαλοχωρίου και πανεπιστημιακός καθηγητής κ. Άνδρέας Νανάκης, μ' άφορμή τα ένεννηντάχρονα (1922-2012) της Μικρασιατικής καταστροφής, έγραψε το πόνημά του αυτό, για την ιστορία και τους καημούς της προσφυγιάς, άποσκοπώντας στη διατήρηση της μνήμης του πονεμένου Έλληνισμού. Για να συνεχίσει να παραμένει –έκει στην Πόλη– άκοίμητο της καντήλας το φως. Του οικουμενικού Έλληνισμού ή καρδιά. Της Ρωμιοσύνης ή ψυχή.

Χάρης Άνδρεόπουλος

ΕΙΡΗΝΗΣ ΑΡΤΕΜΗ, *Η περί του τριαδικού Θεού διδασκαλία του Ίσιδώρου Πηλουσιώτη και ή σχέση της με τη διδασκαλία του Κυρίλλου Άλεξανδρείας*: διδακτορική διατριβή που έχει δημοσιευτεί ήλεκτρονικά στο ΕΚΤ (Έθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης), Άθήνα 2013 σελ. 1-470.

Η συγγραφέας της ως άνω διατριβής Ειρήνη Άρτέμη έχει λάβει πτυχίο της Θεολογίας και της Κλασικής Φιλολογίας από το Έθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Άθηνων. Επίσης έχει μεταπτυχιακό πτυχίο και είναι διδάκτωρ εις τον Τομέα της Πατερικής Θεολογίας, Πατρολογίας και Ίστορίας Δογμάτων στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Κατέχει την άγγλική και γαλλική γλώσσα, ενώ γράφει και διαβάξει τα άρχαϊα έλληνικά και τα λατινικά. Σε έγκριτα θεολογικά περιοδικά έχει δημοσιεύσει περισσότερες από 50 μελέτες. Είναι μέλος έλληνικών και ξένων επιστημονικών ιδρυμάτων και εκπρόσωπος στην Ελλάδα της Interna-

tionall Association of Patristic Studies, μερικές φορές και με εισηγησιν. Ἔχει ἐργασεῖ στήν ἐκπαίδευση καί σήμερα ἐργάζεται ὡς Ὑπάλληλος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας στήν Ἱερὰ Ἀρχιεπισκοπή Ἀθηνῶν.

Ἡ ἐκλεκτή ποιότητα τῶν προσόντων της εἶναι φανερό στήν ὡς ἄνω διδακτορική της διατριβή, ἡ ὁποία προβάλλει τήν Τριαδολογία τοῦ Ἰσιδώρου Πλουσιώτη καί τή σχέση αὐτῆς μέ τήν ἀντιστοιχία Τριαδολογία τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Ἡ διατριβή αὐτή διαμορφώθηκε ὑπό τήν ἐποπτεία ἀρχικά τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Σκουτέρη καί στή συνέχεια τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομου Σαββάτου.

Ἡ δομή τῆς διατριβῆς αὐτῆς παρουσιάζεται συνοπτικά ὡς ἑξῆς:

Ἡ *Εἰσαγωγή* παρουσιάζει ἱστορικό διάγραμμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰσιδώρου Πλουσιώτου καί τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καί τήν ἀμοιβαία σχέση καί ἀλληλεξάρτησή τους.

Στό *Α΄ Κεφάλαιο* γίνεται παρουσίαση τῆς διδασκαλίας τῶν δύο Πατέρων καί ὑπόμνηση τῆς μεθοδολογίας τῆς Βιβλικῆς Ἑρμηνευτικῆς πού χρησιμοποιεῖται πρὸς ἀνίχνευση τοῦ τριαδολογικοῦ περιεχομένου τῶν ἔργων τους.

Στό *Β΄ Κεφάλαιο* ἐπισημαίνονται οἱ ἐπιδράσεις γιά τή διαμόρφωση τῆς Τριαδολογίας τους καί γίνεται προσέγγιση καί κατανόηση τῆς γενετικῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῶν δογματικῶν ὄρων «φύσις», «ὑπόστασις» καί «πρόσωπον», κυρίως στή θεολογία τοῦ ἁγίου Κυρίλλου.

Στό *Γ΄ καί Δ΄ Κεφάλαιο* ἀφ' ἑνὸς παρουσιάζεται ἡ διδασκαλία τῶν δύο ἁγίων γιά τὸ μυστήριο τῆς ἐνότητος καί

τῆς διακρίσεως τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος καί ἀφ' ἑτέρου γίνεται ἐμπεριστατωμένη καί λεπτομερῆς ἀναφορά στή διδασκαλία τῶν δύο Πατέρων.

Στό *Ε΄ Κεφάλαιο*, πού περιέχει ἀξιόλογα στοιχεῖα ὀρθόδοξης Γνωσιολογίας, κάνει λόγο γιά τήν ἀποκάλυψη καί τή γνώση τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, τονίζοντας τὸν ἀποκαλυπτικὸ χαρακτήρα τῶν «Θεοφανειῶν» καί ἰδιαίτερος τὸ ἀγνώριστο τῆς Θείας Οὐσίας καί τὸ γνωστικὸ τῶν Θεῶν Ἀκτίστων Ἐνεργειῶν, οἱ ὁποῖες, ὡς γνωστόν, ἔχουν προβληθεῖ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Κων/νο Λιάκουρα σὲ ἐπιμέρους μελέτες.

Τέλος, στὸν *Ἐπίλογο* γίνεται λόγος γιά τὶς ὁμοιότητες καί τὶς διαφορῆς τῆς Τριαδολογικῆς διδασκαλίας τῶν δύο Πατέρων καί παρουσιάζονται μερικά εἰδικὰ συμπεράσματα.

Ἡ συγγραφεὺς πρὸς σύνταξη τῆς διατριβῆς της ἀντιμετώπισε μερικές δυσκολίες, ὅπως λ.χ. στήν ἀναζήτηση ὑπὸ τὴν ὀπτική γωνία τοῦ θεματός της τοῦ ἰσοροπημένου συχετισμοῦ τῶν συγκρισίμων στοιχείων ἀφ' ἑνὸς τῆς μικρῆς ποσότητος τοῦ πηγαιῦ ὕλικου τῶν ἔργων τοῦ Ἰσιδώρου καί ἀφ' ἑτέρου τοῦ ὄγκου τοῦ ἀντιστοίχου περιεχομένου τῶν συγγραφῶν τοῦ Κυρίλλου. Ἐπειτα δύσκολη ἦταν καί ἡ ἐπισημάνση τοῦ νοήματος ὀρισμένων διατυπώσεων, τὶς ὁποῖες χρησιμοποιεῖ ὁ Κύριλλος. Τὶς διατυπώσεις αὐτές, ἀπομονωμένες ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη ὀργανικὴ συνάφειά τους, λίγο ἀργότερα ἐκμεταλλεύτηκαν οἱ μονοφυσιτεῖς καί οἱ μονοθελητῆς ὑπὲρ τοῦ Filioque. Ἡ συγγραφεὺς, ἀντιμετώπισε ἐπιτυχῶς τὶς δυσκολίες αὐτές. Ἀξιόλογη εἶναι καί ἡ προσπάθειά της στὸ ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναδείξει τὴν τριαδολογικὴ ἄποψη τῶν δύο Πατέ-

ρων, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ μὲν ἔργο τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου εἶναι κυρίως ἠθικοπαιδαγωγικὸ καὶ ἐλάχιστον δογματικόν, ἡ δὲ δογματικὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Κυρίλλου εἶναι πρωτίστως χριστολογικὴ καὶ δευτερευόντως τριαδολογικὴ. Ἡ συγγραφεὺς μὲ ὀξεῖα ἀνιχνευτικὴ παρατηρητικότητα καὶ ἐρμηνευτικὴ δεξιότητι κατόρθωσε ἀπὸ ὅχι τὸ «μεῖζον» ἀλλὰ ἀπὸ τὸ «ἐλασσον» καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως δευτερεῦον πηγαῖο ὕλικόν νὰ ἀνασύρει τὰ τριαδολογικὰ στοιχεῖα τοὺς ἔχοντας κατὰ νοῦν τὴν προτροπὴ τοῦ ἱεροῦ Κυρίλλου: «Ὁδοῦν ἐν τῷ παρόντι ταῖς τῶν πατέρων διδασκαλίαις ἐμμένωμεν, ἵνα μὴ μεῖζω ζητοῦντες, καὶ τῶν ἐλαττόνων ἐκπέσσωμεν» (ΚΥΡΙΛΛΟΥ, *Περὶ τῆς τοῦ Κυρίου ἐνανθρωπήσεως*, Migne Ἐ. Π. 75, 1476-1477). Ἐπίσης ἡ Εἰρήνη Ἀρτέμη ἐμπνεύσθη καὶ ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ἰσιδώρου: «Πᾶν μὲν ἔργον λάμπει μελέτῃ θεραπευθέν, τὸ γὰρ μὴ ὑπὸ μελέτης συγκροτούμενον, ραδίως σβέννυται» (ΙΣΙΔΩΡΟΥ, *Ἐπιστολὴ 2, Γ, Θεοδοσίῳ Σχολιαστικῷ*, Migne Ἐ. Π. 78, 728).

Μὲ τέτοιες προσπάθειες ἡ συγγραφεὺς πέτυχε νὰ ὑποτάξει τὸ διονυσιστικὸ ἐρευνηθὲν λεπτομερειακὸ πηγαῖο ὕλικόν της, τοῦ ὁποίου ἡ μνεῖα καὶ ὁ σχολιασμός συχνά συνεχίζονται καὶ στὶς ἀναρίθμητες ὑποσημειώσεις, καὶ ἔτσι σὲ μερικὰ σημεῖα νὰ ὑπερακοντίσει τὴν ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία καὶ νὰ παρουσιάσει πρωτότυπες διατυπώσεις. Πρὸς ἐπίτευξιν αὐτοῦ γίνεται χρῆσις ἐκφράσεων συγχρόνων πρὸς τοὺς δύο ἁγίους ἢ καὶ μεταγενεστέρων Πατέρων (λ.χ. τοῦ Γρηγορίου τῆς Κύπρου, τοῦ Θεοδοσήτου Κύρου, τοῦ Μεγάλου Φωτίου, τοῦ Λέοντος Βυζαντίου τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου).

Ἐκ τῶν εἰδικότερων συμπερασμάτων τῆς διατριβῆς ἰδιαίτερος μνημονεύομεν: *Πρῶτον* τὴν ἐπισήμανση τῆς προσωπικῆς σχέσεως καὶ συγκεκριμένων περιπτώσεων ἀλληλοεπιδράσεως τῶν δύο ἁγίων στὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον χρῆσις κοινῆς δογματικῆς διδασκαλίας· *δεύτερον* τὴν καὶ ἀπὸ τοὺς δύο ἁγίους στὴν κατὰ κριτικὸν τρόπον ἀξιοποίησιν τῆς ἀπτικῆς θύραθεν παιδείας καὶ ἐποπτικοῦ ὕλικου ἐκ τοῦ περιβάλλοντος· *τρίτον* ὅτι καὶ οἱ δύο τονίζουν τὴν γνωσιολογικὴν διαπίστωσι, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀνθρώπινη διάνοια δὲν εἶναι ἰκανὴ νὰ εἰσδύσει λογικὰ στὸ ὑπέρολο περιεχόμενον τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως· *τέταρτον* τὴν ὑπόμνηση τῆς διαφορᾶς μεταξὺ Θείας Οἰκονομίας καὶ Θεολογίας· *πέμπτον* τὴν καὶ ἀπὸ τοὺς δύο προβολὴν τοῦ Χριστοῦ ὡς τοῦ κέντρου τοῦ παντός καὶ τῆς στενᾶς συνδεδεμένης μὲ τὴν Τριαδολογίαν καὶ Πνευματολογία Χριστολογίας, ἡ ὁποία εἶναι ἡ γενεσιουργὸς αἰτία καὶ ἀφετηρία πάσης Χριστιανικῆς Θεολογίας· *ἕκτον* τὴν παρουσίαν συγκεκριμένων παραδειγμάτων πατερικῶν ἀλληλεξαρτήσεων καὶ *ἕβδομον* τὴν γόνιμην ἐπίδρασην πάντων στὴν συγγραφέα τῶν Ἑλλήνων Καθηγητῶν τῆς Θεολογίας, ὅπως τοῦ ἀειμνήστου Κων/νου Σκουτέρη, ἰδίως τοῦ καθηγητοῦ Κων/νου Λιάκουρα, τοῦ ὁποίου ἐξαιρετικὰ συγγραφικὰ ἔργα προβάλλονται ἰδιαίτερος ἀπὸ τὴν Εἰρήνην Ἀρτέμη, καὶ τέλος τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Μεσσηνίας κ.κ. Χρυσοστόμου Σαββάτου.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται προφανὲς τὸ ἀξιόλογο ἐρευνητικὸν περιεχόμενον τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος διατριβῆς, ἡ ὁποία ἀναμφιβόλως ἔχει καὶ μερικὰς εἰδολογικὰς ἢ μορφολογικὰς ἀτέλειαις καὶ

ἐλλείψεις. Ἔστωσαν ὡς παραδείγματα, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ γράφοντος, τὰ ἑξῆς: ἡ διατριβὴ θὰ εἶχε λειτουργικότερα ἀποτελέσματα, ἐὰν ἀπέφυγε ἐπαναλήψεις. Ἡ παρατήρησή μου αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται στὶς ἀναγκαῖες ἐπαναλήψεις πολλῶν χωρίων τῶν ἔργων τους. Ἐπειτα ὑπάρχουν ἐκτενεῖς παρεκβάσεις στὸ περιεχόμενο, πού διασποῦν κάπως τὴν ὀργανικὴ συνοχὴ καὶ ἐνότητα τῆς διατριβῆς. Στὶς ἐκτενεῖς ὑποσημειώσεις ἀναφέρονται σπανιότατα Ἕλληνες ἢ Ξένοι συγγραφεῖς παρὰ τὸ γεγονός ὅτι πλεῖστα πατερικὰ χωρία ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλους συγγραφεῖς. Ἔτσι δὲν γίνεται φανερὸ ποῖα χωρία χρησιμοποιοῦνται πρωτοτύπως ἀπὸ τὴ συγγραφέα καὶ γι' αὐτὸ ὑπάρχει κίνδυνος νὰ μὴ γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἀναμφιβόλως πρωτότυπη χρῆση αὐτῶν ἀπὸ τὴν Εἰρήνη Ἀρτέμν. Στὴν παρατήρησή μου αὐτὴ θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀντιταχθεῖ, ὅτι ἡ παράθεση πηγαιῶν ὕλικου, πού χρησιμοποιεῖται σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ βοηθήματα, γίνεται ἀπὸ τὴ συγγραφέα μὲ ἔνταξη αὐτῶν σὲ νέες ὀργανικὲς ἐνότητες καὶ συναντήσεις κατὰ τρόπον πρωτότυπον. Ἡ ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία τῆς διατριβῆς εἶναι ἐκεταμένη, ἀλλὰ νομίζω ὅτι ἀρκετὰ ἐκ τῶν βοηθημάτων, τὰ ὁποῖα μόνο ἐλαχιστοτάτης σχέσης ἔχουν μὲ τὸ θέμα τῆς διατριβῆς, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ παραλειφθοῦν, γιὰ νὰ προστεθοῦν ἄλλα παραλειφθέντα, πού κατὰ οὐσιωδέστερον τρόπον σχετίζονται πρὸς τοὺς ἁγίους Ἰσίδωρο καὶ Κύριλλο, ὅπως A. REHRAMANN, *Die Chrsitologie des St. Cyrill von Alexandrien*, Hildomesheim 1902. E. WEIGL, *Die Heilslehre des Cyrill von Alexandrien*, Mainz 1905). Οἱ ἀναπόφευκτες αὐτὲς ἐλλείψεις καὶ ἀτέλειες, οἱ ὁποῖες

ὑπάρχουν καὶ σὲ πολλὰ δημοσιεύματα καὶ συγγράμματα τοῦ γράφοντος, εἶναι συνήθεις καὶ σὲ πολλὰ ἑλληνικὰ ἐπιστημονικὰ συγγράμματα, χωρὶς ὅμως νὰ αἴρουν τὴν ἀναμφισβήτητὴ ἐκλεκτὴ ποιότητα τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος διατριβῆς. Ἡ ἐπιτυχὴς ἀντιμετώπιση τῶν ἤδη μνημονευθειῶν δυσκολιῶν, ὅπως καὶ τοῦ ὅλου προβληματισμοῦ ἔνεκα τῆς κάπως ρευστῆς καὶ ὄχι ἐξ ὀλοκλήρου ἀποκρυσταλλωμένης διατυπώσεως τῆς δογματικῆς ὀρολογίας κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν δύο Πατέρων· ἡ γνώση τῆς γενικότερας δογματικῆς ὀρολογίας τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας· ἡ σύνδεση τῆς διδασκαλίας τῶν δύο ἁγίων πρὸς τὴν ψυχολογία τους καὶ στὴν περιγρέουσα ἤδη στὰ χρόνια τους Ὁρθόδοξη Παράδοση· ἡ γνωσιολογικὴ διερεύνηση τῶν κειμένων τῶν δύο ἁγίων· ἡ ἐρμηνευτικὴ ἱκανότητα τῆς συγγραφῆς καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ διατύπωση τοῦ λόγου της, ἡ ὁποία εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ὅλου θεολογικοῦ καὶ φιλολογικοῦ της ἐξοπλισμοῦ, εἶναι μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τοῦ ἔργου τῆς Εἰρήνης Ἀρτέμν. Ἐξαίρω ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ἡ συγγραφεὺς στὴν διατριβὴ της ἀνέλαβε τὴ διαπραγματεύση ὄχι εὐκολονόητων κειμένων ἱστορικοῦ ἀπλῶς καὶ περιγραφικοῦ χαρακτῆρος, ἀλλὰ ἐπέδιωσε τὴν προώθησιν τῆς ἐπιστημονικῆς μυσήσεως εἰσερχομένη εἰς τὰ ἄδυστα τοῦ ἱστορικοδογματικοῦ στοχασμοῦ, ἐνισχυομένη, ὅπως γράφει, μὲ τὴν προσευχὴ. Στὸν Πρόλογο τῆς διατριβῆς της τονίζει, ὅτι αὐτὴ «δὲν εἶναι μόνον ἓνα ἐπιστημονικὸ σῦγγραμμα, ἀλλὰ συγχρόνως εἶναι ἔργο θερμῆς προσευχῆς, ἀμετροῦτων παρακλήσεων καὶ πολλῶν δακρύων στὸν Τριαδικὸ Θεὸ καὶ στοὺς ἁγίους Ἰσίδωρο καὶ Κύριλλο». Πιστεύω ὅτι ἡ Εἰρήνη Ἀρτέμν μὲ τὴν ἀναμφισβήτητη

ἐργατικότητα, ἐπιστημονική ώριμότητά της καὶ μὲ τὴν προσευχή της δύνανται νὰ ὑπερνικᾷ ἐκάστοτε τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργοῦν οἱ οἰκογενειακὲς ὑποχρεώσεις της, ἡ ἀνατροφή τῶν δύο παιδιῶν της καὶ οἱ ἐπαγγελματικὲς δεσμεύσεις της, γιὰ νὰ μᾶς δώσει μελλοντικά, ὅπως πιστεύω καὶ ἐλπίζω, καὶ ἄλλα ἐπιστημονικὰ προϊόντα στὸν σπουδαιότατο θεολογικὸ κλάδο, τὸν ὁποῖο ἐπέλεξε.

Εὐάγγελος Θεοδώρου

ΑΓΙΟΣ ΕΠΙΦΑΝΙΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑΣ, *Πατήρ καὶ διδάσκαλος τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας. Πρακτικά Συνεδρίου*, Παραλίμνι, 8-11 Μαΐου 2008, ἐπιμ. Θεόδωρος Ξ. Γιάγκου καὶ πρωτ. Χρυσόστομος Νάσσης, ἔκδ. Ἱ. Μ. Κωνσταντίας-Ἀμμοχώστου – Πολιτιστικὴ Ἱακαδημία «Ἁγιος Ἐπιφάνιος» (Ἱστορικὰ καὶ Θεολογικὰ Μελετήματα 1), Ἁγία Νάπα – Παραλίμνι 2012, σελ. 628¹.

Ἁ ἅγιος Ἐπιφάνιος (γεν. c. 310-320 - 12 Μαΐου 403), πατήρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀξιόλογοι φυσιογνωμία τοῦ Δ' αἰώνα, εἶναι ἰδιαίτερα γνωστὸς γιὰ τὴν ἐδραία ὑπεράσπιση τοῦ Συμβόλου τῆς Νίκαιας καὶ τὸν συνεχεῖ ζῆλο του στὴν ἀντιμετώπιση τῶν αἰρέσεων, κυρίως τοῦ Ὁριγενισμοῦ, καὶ τὸν ἀντιρρητικό του λόγο. Παράλληλα ὁμοῦς ὁ Ἐπιφάνιος ὡς ἐπί-

σκοπος Κωνσταντίας (Σαλαμίνο) Κύπρου συνέβαλε ἀποφασιστικά στὴν ἐδραίωση τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου: «*Φανεῖς Ἐπιφάνιος ἐν Κύπρῳ μέγας*».

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς συμπληρώσεως 1600 ἐτῶν ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ ἁγίου (403-2003), ἡ νεοσυσταθεῖσα Ἱερά Μητρόπολις Κωνσταντίας καὶ Ἀμμοχώστου διοργάνωσε τὸ 2008, ἓνα μόλις χρόνο μετὰ τὴν ἐπανάδρυσή της, Διεθνὲς ἐπιστημονικὸ Συνέδριο πρὸς τιμὴν του. Οἱ ἐργασίες τοῦ Συνεδρίου διεξήχθησαν στὸ Παραλίμνι τῆς Κύπρου κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 8 ἕως καὶ 11 Μαΐου 2008 μὲ μεγάλη συμμετοχή. Οἱ σύνεδροι, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὁποίων ἔφθασε συνολικά τοὺς τριαντα-ἕναν μὲ ἰσάριθμοι ἀνακοινώσεις, προῆλθαν ἀπὸ πολλὰς χώρες, πλὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κύπρου, ὅπως ἡ Συρία, ἡ Ἀρμενία, ἡ Γεωργία, ἡ Ρωσία, ἡ Γερμανία καὶ ὁ Καναδάς. Οἱ ἐργασίες κατατέθηκαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, στὴν ἑλληνικὴ (εἴκοσι-ἑπτὰ ἐργασίες) καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα (τρεῖς ἐργασίες).

Ἀπότοκος τῶν ἐργασιῶν τοῦ Διεθνοῦς Συνεδρίου εἶναι ὁ καλαίσθητος τόμος 628 σελίδων τῶν *Πρακτικῶν*. Ἡ ἔκδοσις *Πρακτικῶν Συνεδρίων* εἶναι γενικὰ κοπιώδης καὶ χρονοβόρα διαδικασία. Στὴν προκειμένη περίπτωση, ἡ ἔκδοσις ὀλοκληρώθηκε τὸ 2012 χάρις στὸ ἐνδιαφέρον τῆς δραστήριας πολιτιστικῆς Ἱακαδημίας «Ἁγιος Ἐπιφάνιος» τῆς Ἱεραῖς Μητροπόλεως Κωνσταντίας καὶ Ἀμμοχώστου καὶ στὶς φροντίδες τῶν ἱκανῶν ἐπιμελητῶν κκ. Θ. Ξ. Γιάγκου καὶ π. Χρυσοστόμου Νάσσης.

Στὸν τόμο δημοσιεύονται συνολικά εἴκοσι-οκτῶ ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς εἰσηγήσεις τοῦ Συνεδρίου, καθὼς ἐπίσης δύο συνα-

1. Κεντρικὴ διάθεση γιὰ τὴν Κύπρον καὶ ὅλο τὸν κόσμον Ἱερά Μητρόπολις Κωνσταντίας καὶ Ἀμμοχώστου, Διεύθυνσις: Ἁγίου Γεωργίου 12, Τ.Θ. 34034, 5309 Παραλίμνι, Κύπρος. Τηλ. 00357-23812444/451. Email: info@imconstantias.org.cy Ἁ τόμος τιμᾶται 50 ΕΥΡΩ (ἐπιπλέον τὰ ταχυδρομικὰ ἔξοδα).

φείς μελέτες, τοῦ μακαριστοῦ λειτουργιολόγου Ἰωάννη Φουντούλη καὶ τῆς Μάια Ραπάβα, ἐρευνήτριας στοῦ Ἐθνικὸ Κέντρο Χειρογράφων τῆς Γεωργίας, καὶ σὲ Παράρτημα κείμενο τοῦ Γεωργίου Κάκκουρα γιὰ τὴν τιμὴ τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου στὴν Κύπρο. Ἔνας μικρὸς ἀριθμὸς ἀνακοινώσεων τοῦ Συνεδρίου δὲν συμπεριελήφθησαν στὸν τόμο, καθὼς οἱ σχετικὲς ἐργασίες δὲν κατατέθηκαν ἐγκαιρῶς γιὰ δημοσίευση.

Οἱ ἐργασίες ποὺ περιλαμβάνονται στὰ *Πρακτικά* ἐκτείνονται σὲ ὅλες τὶς πτυχὲς τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἐπιφανίου, ἐπισκόπου Κωνσταντίας Κύπρου. Ὁ τόμος διαρθρῶνεται σὲ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο (σσ. 5-35) δημοσιεύονται προλογικὸ σημεῖωμα τοῦ Μητροπολίτη Κωνσταντίας-Ἀμμοχώστου κ. Βασιλείου, τὸ πρόγραμμα τοῦ Συνεδρίου, φωτογραφίες ἀπὸ τὴν ἐναρκτήρια συνεδρία καὶ τὶς παράπλευρες ἐκδηλώσεις, χαιρετισμοί, καθὼς καὶ ἡ ἐναρκτήρια ὁμιλία τοῦ Μητροπολίτη Κωνσταντίας-Ἀμμοχώστου κ. Βασιλείου. Ἔπονται (σσ. 36-50) στὴν ἀγγλική, ἐν εἴδει χρονικοῦ, οἱ περιλήψεις ὄλων τῶν, δημοσιευμένων ἢ μὴ, εἰσηγήσεων.

Στὸ δεῦτερο μέρος ἀκολουθοῦν οἱ ἐκδιδόμενες εἰσηγήσεις κατὰ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τῶν συγγραφέων. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ τῶν ἐπιμελητῶν τοῦ τόμου εἶναι ἀσφαλῶς χρηστικὴ, ἀλλὰ δὲν ἐπιτρέπει στὸν ἀναγνώστη νὰ διακρίνει τὶς θεματικὲς ἐνότητες τοῦ Συνεδρίου στοῦ σύνολό τους, ὅπως: α'. βίος καὶ ἐργογραφία τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου, β'. ἡ παρουσία τῆς Ἁγίας Γραφῆς στὴ διδασκαλία καὶ γενικὰ στὰ ἔργα του, γ'. ἡ θεολογία τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου, δ'. ὁ λόγος τοῦ ἁγίου σὲ σύγχρονα ἐκκλησιολογικὰ καὶ θεολο-

γικὰ ζητήματα, ε'. ἡ σημασία καὶ ἡ ἐπίδραση τοῦ ἔργου του στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, στ'. ἡ παρουσία τοῦ ἁγίου στὴ νομοκανονικὴ γραμματεία τῆς Βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου, ζ'. ἡ σχετικὴ μὲ αὐτὸν ἀγιολογικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση, ὅπως καὶ ἡ ἀποδιδόμενη τιμὴ στοῦ πρόσωπό του.

Στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐνότητες ἀνήκει ἡ ἀναλυτικὴ καὶ μὲ πλούσια βιβλιογραφικὴ τεκμηρίωση εἰσήγηση τοῦ καθ. κ. Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη (σσ. 245-268, πίν. 1) γιὰ τὸν βίον καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου. Ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει ὅτι τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου ἔτυχε μεγάλης διάδοσης σὲ πολλὰς ἀρχαῖες ἀνατολικὲς γλῶσσες, ἐνῶ τοῦ ἀποδόθηκαν καὶ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἡ σύγχρονη ἔρευνα ἔχει χαρακτηρίσει ὡς νόθα. Ἀρκετὰ νωρὶς, μάλιστα, ἦδη ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, ἀρκετὰ ἔργα του ἐξεδόθησαν στὴ Δύση μὲ λατινικὴ μετάφραση.

Τὴν εὐρεῖα διάδοση καὶ καθολικὴ ἀποδοχὴ τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου στὴ χριστιανικὴ ἀνατολικὴ γραμματεία Ἀρμενίων καὶ Γεωργιανῶν, ἀπὸ τὸν Ε' κίολας αἰῶνα, φανερώνουν οἱ πρώιμες μεταφράσεις τοῦ *Βίου* καὶ τοῦ ἔργου του στὶς παραπάνω γλῶσσες. Σχετικὰ, ὁ π. Mesrop Parsamyan (σσ. 339-347) ἀναφέρεται στὴν τιμὴ ποὺ ἀπολαμβάνει ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος στὴν Ἀρμενικὴ Ἐκκλησία. Ὁ Βίος καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου –αὐθεντικὰ ἢ νόθα– σώζονται στὴν ἀρμενικὴ χειρόγραφη παράδοση, ἡ ὁποία χρῆζει ὡς ἐκ τούτου περαιτέρω ἔρευνας καὶ μελέτης. Ἐξίσου προσφιλὴς εἶναι ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος καὶ στὴν Ἐκκλησίαν τῆς Γεωργίας, ὅπου πολλὰ κείμενά του, γνήσια καὶ ψευδεπίγραφα, διατηροῦνται στὴν ἐπιτόπια χειρόγραφη πα-

ράδοση. Ἡ Γεωργιανή ἐρευνήτρια κ. Μάια Ραπάβα (σσ. 393-409) ἀναφέρεται ἐνδεικτικὰ στὸ ἔργο «Περὶ τῶν ὀγδοήκοντα αἰρέσεων», τὸ ὁποῖο ἡ γεωργιανὴ παράδοση ἀποδίδει στὸν ἅγιο Ἐπιφάνιο καὶ ὄχι στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Δαμασκνὸ.

Ἡ σημασία τοῦ ἀντιρρητικοῦ λόγου τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου καὶ ἡ ἐπιθυμία ἀποκατάστασης τοῦ ἀληθινοῦ προσώπου του ἔκανε ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη μεταφράσεως τῶν ἔργων του στὴ ρωσικὴ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰώνα, ὅπως ἐπισημαίνει στὴν εἰσήγησή του ὁ ἀρχιμ. Διονύσιος Shlonov (σσ. 437-450). Ἡ μεταφραστικὴ καὶ ἐκδοτικὴ αὐτὴ προσπάθεια ἐκτείνεται κατὰ τὸ διάστημα 1829-1846 καὶ 1863-1884 μὲ τὴ σύμπραξη καθηγητῶν καὶ φοιτητῶν τῶν Θεολογικῶν Ἀκαδημιῶν τῆς Πετροπόλεως, ἀρχικά, καὶ ἐν συνεχείᾳ τῆς Μόσχας.

Ὁ ἐπίκουρος καθ. κ. Ἀθανάσιος Β. Γλάρος ἐπισημαίνει (σσ. 185-214) τὴ σημασία τῆς ἐργογραφίας τοῦ πατρὸς Ἐπιφανίου στὴν ἀποκατάσταση ὁρθόδοξων ἢ αἰρετικῶν κειμένων, ὅπως ὁ Ὑπομνηματισμὸς τῶν Ὁμοιοσιανῶν ἐπισκόπων, Βασιλείου Ἀγκύρας καὶ Γεωργίου Λαοδικείας. Στὴν ἴδια ἐνότητα, ὁ ἐπίσκοπος Μεσαορίας Γρηγόριος (σσ. 215-236) παρατηρεῖ ὅτι ἡ συγγραφή ἐνὸς ἀπὸ τὰ πλέον γνωστὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου, τοῦ *Παναρίου*, ὀλοκληρώθηκε μὲν κατὰ τὰ ἔτη 374-377, ἀλλὰ περιέχει καὶ προγενέστερα ἀντιαιρετικὰ κείμενα, ὅπως τὸ *Ἐδαγγέλιον* καὶ τὸ *Ἀποστολικὸν* τοῦ Μαρκίωνα.

Στὴ δευτέρῃ ἐνότητα, ὁ καθ. κ. Χρῆστος Κ. Οἰκονόμου (σσ. 293-310) ἀναφέρει ὅτι, μολοντί ὁ ἅγιος δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς,

ἐντούτοις τὸ ὑπόβαθρο τῶν δύο σημαντικότερων ἔργων του, τοῦ *Παναρίου* καὶ τοῦ *Ἀγκυρωτοῦ*, εἶναι βιβλικό, ἐνῶ βασικὴ ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἅγιο ἡ ἐνότητα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἀντίστοιχα, στὴν ἐργασία τῆς ἡ καθ. κ. Ἑλένη Χριστινάκη (σσ. 557-582) ἐπισημαίνει τὴ σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὴ μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα (Ο') ἡ μαρτυρία τοῦ πολὺγλωσσου ἁγίου Ἐπιφανίου, ὁ ὁποῖος χάρις στὴν γνώση τῆς μητρικῆς ἑβραϊκῆς ἦταν σὲ θέση νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ μεταφραστικὸ πνεῦμα τῶν Ο'.

Ὡς πρὸς τὴν θεολογικὴ του κατάρτιση, ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τοὺς Καππαδόκες πατέρες, καθὼς ἀσχολήθηκε περιοσσότερο μὲ τὸ πρόβλημα τῶν σύγχρονών του αἰρέσεων. Ὁ σπουδαῖος Ρώσος θεολόγος Γεώργιος Φλωρόφσκυ σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὅτι «ὁ Ἐπιφάνιος δὲν ἦταν θεολόγος, ἀλλὰ ἐπεδίωκε νὰ κρίνῃ σὲ θέματα πίστεως»². Ἐπὶ τοῦ θέματος, ὁ ἀρχ. Μωϋσῆς Alkahzzi (σσ. 63-70) ἀνιχνεύει στὴ μελέτη του τὴ θεολογικὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου (ἐκκλησιολογία, τριαδολογία, χριστολογία καὶ σωτηριολογία), ἐνῶ ὁ ἐπίσκοπος Καρπασίας κ. Χριστοφόρος (σσ. 583-598) προσθέτει ὅτι ὁ ἅγιος παρέμεινε ἐδραῖος στὴν ἀλήθεια τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ πιστὸς στὴ διδασκαλία τῆς

2. Πρβλ. BENEDICT ENGLEZAKIS, «Ephraim of Salamis, the Father of the Cypriot Autocephaly», στὸ *Studies on the History of the Church of Cyprus, 4th-20th Centuries, Variorum*, Aldershot, 1995, ἀρ. I, σ. 32, σημ. 9 (καὶ στὴν ἑλληνικὴ, ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ ΕΓΓΛΕΖΑΚΗΣ, *Εἰκοσι μελέται διὰ τὴν Ἐκκλησίαν Κύπρου (4ος – 20ὸς αἰὼν)*, Ἀθῆναι 1996, σσ. 625-626, σημ. 9).

Ἁγίας Γραφῆς καὶ σὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία. Ἡ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας τοῦ πρωτοπρ. Χρήστου Φιλίωτη-Βλαχάβα (σσ. 483-493), ἐνῶ ὁ καθ. Νίκος Ι. Νικολαΐδης (σσ. 287-292) ἀναπτύσσει τὸ θέμα τῆς μοναρχίας τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ στὴ Θεότητα ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ διδασκαλία αὐτὴ τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου ἀντιβαίνει στὴ λατινικὴ προσθήκη τοῦ *filioque*. Γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα, ὁ μητροπολίτης Μεσσηνίας κ. Χρυσόστομος Σαββᾶτος (σσ. 599-610) ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀξιοποίηση κατὰ τὴν Σύνοδο τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας (1438/39) χωρίων τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου πρὸς στήριξη τοῦ δόγματος τοῦ *filioque*, δὲν ἀνταποκρίνεται ἀσφαλῶς στὴ διδασκαλία του καὶ ὀφείλεται ἐν πολλοῖς σὴν ἀδυναμία τῶν λατινικῶν μεταφράσεων. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἦταν ἐπόμενο, κατὰ τὸν συγγραφέα, νὰ ὀδηγήσει σὲ «παράφραση» καὶ θεολογικὴ «παράχρηση» τῶν χωρίων τοῦ ἁγίου ἀπὸ μέρους τῶν δυτικῶν. Ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος, λόγῳ τῆς θέσης ποῦ ἔλαβε στὸ Ἄντιοχειανὸ σχίσμα καὶ τῆς στήριξης ποῦ παρεῖχε στὸν Παυλίνο Ἄντιοχείας, δὲν προσκλήθηκε νὰ συμμετάσχει στὴ Β' Οἰκουμενικὴ σύνοδο (381). Ἐντούτοις, ὅπως σημειώνει ὁ ὁμότιμος καθ. κ. Βλάσιος Ι. Φειδᾶς (σσ. 451-465), ὁ ἅγιος ἀποδέχτηκε τὶς θεολογικὲς θέσεις τῆς Συνόδου καὶ ἀξιοποίησε στὸ *δεύτερο σύμβολο* τοῦ Ἁγκυρωτοῦ τὸν ἀντιαιρετικὸ *Τόμον ἢ Λίβελλον πίστεως* τῆς Β' Οἰκουμενικῆς συνόδου.

Ἰδιαίτερο ζήτημα ἀποτελεῖ ἡ ἀποδιδόμενη στὸν ἅγιο Ἐπιφάνιο πολεμικὴ κατὰ τῶν εἰκόνων, καθὼς μὲ τὸ ὄνομά του παραδίδονται πέντε ἔργα μὲ ἐμφα-

νεῖς εἰκονοκλαστικὲς ἀντιλήψεις, ἀποσπάσματα τῶν ὁποίων χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς Μεταρρυθμιστὲς Θεολόγους τοῦ ΙΖ αἰῶνα³. Παρουσιάζει, ὡς ἐκ τούτου, μεγάλο ἐνδιαφέρον ἡ μελέτη τοῦ π. Stéphane Bigham (σσ. 121-142), ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ ὅτι τὰ ἀποδιδόμενα στὸν ἅγιο εἰκονομαχικὰ

3. Τὶς ἀπόψεις τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου γιὰ τὶς εἰκόνες συγκέντρωσε ὁ Η. HENNERHOF, *Textus byzantinos ad iconomachiam pertinentes in usum academicum* (Byzantina neerlandica, series A), Leiden, 1969, nos. 11-139. Στὶς Πατρολογίες τοῦ Π. Κ. Χρηστοῦ καὶ τοῦ Στυλ. Γ. Παπαδοπούλου τὰ κατὰ τῶν εἰκόνων ἔργα τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου παρατίθενται ὡς γνήσια. Βλ. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία*. Τόμος Δ': *Περίοδος θεολογικῆς ἀκμῆς, Δ' καὶ Ε' αἰῶνες*, Θεσσαλονίκη, 1989, σσ. 497- 511 καὶ εἰδικότερα σσ. 506-507, καὶ ΣΤΥΛ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Πατρολογία*. Τόμος Β': *Ὁ τέταρτος αἰῶνας (Ἀνατολὴ καὶ Δύση)*, Ἀθήνα, 1990, σσ. 720-731, ἰδίως σσ. 726, 728-729. Μνεῖα στὶς εἰκονομαχικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου γίνεται καὶ σὲ *Συμπόσια* μὲ θέμα τὴν Εἰκονομαχία. Βλ. ἐνδεικτικὰ Α. BREYER – JUDITH HERRIN (eds.), *Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975*, Univ. of Birmingham, 1977, σσ. 9-10, 27, 165-166, 176. LESLIE BRUBAKER – J. HALDON (eds.), *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680-850): The Sources. An annotated survey* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs 7), Aldershot, 2001, σσ. 253 (καὶ σμ. 38), 257 καὶ ομορῶν. Πρόσφατα, σὲ μελέτη του ὁ Τη. F. X. NOBLE, *Images, Iconoclasm, and the Carolingians*, Philadelphia, 2009, σσ. 17-18, 30, 101, 153, 203 καὶ 273, ἀναφέρεται στὸν τρόπο ποῦ ἀντιμετωπίστηκαν τὰ ἀποδιδόμενα στὸν ἅγιο Ἐπιφάνιο ἔργα κατὰ τῶν εἰκόνων, ὅπως καὶ ἄλλα παρόμοια, στὸ Βασίλειο τῶν Φράγγων καὶ στὴν Αὐλὴ τοῦ Καρλομάγνου, στὰ τέλη τοῦ Η' αἰῶνα.

κείμενα δὲν παραδίδονται πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας καὶ γενικὰ δὲν συνάδουν μὲ τὴν παραδεδομένη ἀντιαιρετική διδασκαλία του. Ἐπομένως, κατὰ τὸν συγγραφέα, τὰ ἐν λόγῳ ἔργα εἶναι πιθανότατα νόθα ἢ ἀποτελεσμα παρερμηνείας καὶ μεταγενέστερης ἐπεξεργασίας τῆς διδασκαλίας του. Τὸ ἴδιο θέμα ἀπασχολεῖ καὶ τὴν καθ. Brigitta Schrade (σσ. 411-436, πίν. 1-16), καίτοι ἀπὸ ἄλλη ὀπτική. Ἡ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξετάσει συγκριτικὰ τὴ χριστιανικὴ τέχνη τοῦ Δ' αἰῶνα καὶ τῶν ἀποφύων τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντίας σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία τῶν εἰκόνων. Μολονότι ἀποφεύγει νὰ πάρει θέση στὸ ζήτημα τῆς γνησιότητας τῶν εἰκονομαχικῶν ἔργων, πὸ τοῦ ἀποδίδονται, ἡ κ. Schrade πιστεύει ὅτι ἡ ἀρνητικὴ στάση τοῦ ἁγίου κατὰ τῶν εἰκόνων ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι στὴ χριστιανικὴ εἰκονογραφία τῆς ἐποχῆς του εἶχαν ἐμφιλοχωρήσει παγανιστικὰ στοιχεῖα, πὸ δὲν ἀνταποκρίνονταν οὔτε ἐξέφραζαν τὴ θεολογία καὶ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Τὴν ἐργασία συνοδεύει ὑποσημειωτικὰ πλούσιο εἰκονογραφικὸ ὕλικὸ ἔγχρωμων καὶ ἀσπρόμαυρων φωτογραφιῶν μὲ ἔργα χριστιανικῆς τέχνης.

Τέλος, στὴν ἴδια ἐνότητα, ὁ μητροπολίτης Κωνσταντίας κ. Βασίλειος ἐξετάζει ἐκτενῶς τὴν στάση τοῦ ἁγίου ἔναντι τῆς θέσης καὶ τοῦ ρόλου τῆς γυναίκας στὴν Ἐκκλησία (σσ. 79-119), ἐνῶ ἡ σχέση τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμον ἀποτελοῦν τὸ θέμα τῆς ἐργασίας τοῦ Σταύρου Φωτίου (σσ. 523-534).

Οἱ ἐπαφές καὶ οἱ σχέσεις τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου, λόγῳ καταγωγῆς καὶ δράσης, μὲ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Συροπαλαιστίνης καὶ τῆς Αἰγύπτου, καὶ κατ' ἐπέ-

κταση μὲ τὴ θεολογικὴ, μοναστικὴ καὶ λειτουργικὴ παράδοση τοῦ χώρου αὐτοῦ, ἀποτελοῦν ἀντικείμενο διαπραγμάτευσης στὶς ἐργασίες τοῦ ἐπισκόπου Κωνσταντίνης κ. Ἀριστάρχου (σσ. 71-78) καὶ τοῦ μητροπολίτη Κέννας κ. Μακαρίου (σσ. 269-274)⁴. Ἡ ἰδιαίτερη, μάλιστα, σχέση του μὲ τὴν Ἐκκλησίαν Ἀλεξανδρείας, ἡ ἐπήρεια τοῦ ἐκεῖ πατριάρχου Θεοφίλου, ὅπως καὶ ὁ ἀντιαιρετικὸς του ζῆλος, ἐξηγοῦν τὴν ἀποστολὴ τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ ἔτος 403 πρὸς διερεύνηση τῶν ἐναντίων τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου, κατηγοριῶν περὶ Ὡριγενισμοῦ. Σχετικὰ ὁ μητροπολίτης Ταμασοῦ καὶ Ὁρεινῆς κ. Ἡσαΐας (σσ. 237-243) κάνει λόγο γιὰ παρεξυσμό, πὸ παρῆλθε γρήγορα, ὅταν ὁ ἅγιος διαπίστωσε τὴν ἀλήθεια. Γιὰ τὴν ἴδια τὴν Κύπρο, ἡ συμβολὴ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίας στὴ διατήρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας τῆς νήσου καὶ στὴ θεμελίωση τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κατὰ τὴ ρευστὴ περίοδο διαμόρφωσης τοῦ συστήματος τῆς Πενταρχίας ὑπῆρξε ἰδιαίτερα σημαντικὴ, ὅπως σημειώνουν χαρακτηριστικὰ στὶς ἐργασίες τους ὁ μητροπολίτης Μόρ-

4. Τὴν ἀποφασιστικὴ ἐπίδραση πὸ ἄσκησε στὸν ἅγιο Ἐπιφάνιο ἡ παραμονὴ του στὴν Αἴγυπτο ἀποδεικνύει καὶ ὁ C. D. OSBURN, *The Text of the Apostolos in Epiphanius of Salamis* (New Testament in the Greek Fathers 6), Leiden-Boston, 2004, σημειώνοντας ὅτι ὁ ἀποδιδόμενος στὸν ἅγιο «Ἀπόστολος» (*Πράξεις, Καθολικὲς ἐπιστολὲς καὶ ἐπιστολὲς* τοῦ ἀποστόλου Παύλου), βασιζέται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν Αἰγυπτιακὴ παράδοση τῶν κειμένων καὶ λιγότερο στὴ Βυζαντινὴ.

φου κ. Νεόφυτος (σσ. 275-285) και ὁ Ἰανδρέας Π. Βίττις (σσ. 143-161).

Ὁ καθ. Θεόδωρος Ξ. Γιάγκου (σσ. 163-184) ἀσχολεῖται μὲ τὶς *κανονικὲς ἀρχές*, πὺν διέπουν τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου, μολοντί ὁ ἴδιος οὔτε συντάκτης οὔτε ἐρμηνευτὴς ὑπῆρξε τῶν ἱερῶν κανόνων. Συχνά, ὡστόσο, στὰ ἔργα του χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι *κανόνων*, *κανονικόν* καὶ *θεσμός*, προκειμένου νὰ δηλωθεῖ, κατὰ τὸν συγγραφέα, ὁ ἐκκλησιαστικὸς νόμος καὶ γενικότερα ὁ νόμος (βούληση) τοῦ Θεοῦ πρὸς διασφάλιση τῆς τάξεως ἔναντι τῆς ἀταξίας τῶν ἐτεροδόξων –αἰρετικῶν ἢ σχισματικῶν– διδασκαλιῶν. Στὴν παρουσία, ἀντίθετα, τοῦ ἁγίου στὰ νομικὰ ἔργα, δηλαδὴ στὸν τρόπο πὺν τὸ ἔργο του προσλήφθηκε ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικὰ κείμενα (ΙΒ' ἕως ΙΗ' αἰ.), ἀναφέρεται ἡ εἰσήγηση τοῦ αἰοιδίμου Κωνσταντίνου Γ. Πιτσάκη (σσ. 377-392).

Παρά τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ζήτημα τῆς θείας λατρείας, ὁ καθ. Γεώργιος Ν. Φίλιας (σσ. 467-482) ἀνιχνεύει στὸ ἔργο του στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐξάγονται μαρτυρίες γιὰ τὴ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν ἴδια ἐνότητα ἐντάσσεται καὶ ἡ ἐργασία τοῦ μακαριστοῦ λειτουργιολόγου Ἰωάννη Φουντούλη (σσ. 495-522), ἡ ὁποία ἀναφέρεται σὲ ἀρχαία ἀναφορὰ Θείας Λειτουργίας, στὸν ἑλληνικὸ σιναῖτικὸ κώδικα 1699, φφ. 91^ν-91^ν (ΙΔ' αἰ.), πὺν ἀποδίδεται στὸν ἅγιο Ἐπιφάνιο. Ὁ συγγραφέας, βάσει ἐξωτερικῶν μαρτυριῶν καὶ ἐσωτερικῶν στοιχείων, συνάγει ὅτι πρόκειται ὄντως γιὰ ἔργο τοῦ ἁγίου, κεντρικὸ τμῆμα «ἀπρητισμένης ἱεραρχίας» του, ὅπως μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ πηγὲς τῶν Βυζαντινῶν

χρόνων. Τὸ κείμενο παρουσιάζει πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὴ Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἐνῶ ἐμφανὴς εἶναι ἡ ἐπίδρασή του στὴ συριακὴ ἀναφορὰ τοῦ ἁγίου Ἰακώβου Ἀδελφοθεοῦ καὶ τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας.

Ἡ ἀγιολογικὴ καὶ ὁμολογιακὴ παράδοση πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου κατὰ τὴ Βυζαντινὴ περίοδο καὶ τὴν Τουρκοκρατία ἀποτελοῦν ἀντικείμενο μελέτης τοῦ καθ. κ. Συμεῶν Πασχαλίδη (σσ. 349-376, πίν. 1). Ἀντίστοιχα, ὁ Ἰθανάσιος Παπαγεωργίου (σσ. 311-338, πίν. 1-13 καὶ σχ. 1-4) ἀσχολεῖται στὴν ἐργασία του μὲ τὴν περίληψη βασιλικὴ τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου στὴ Σαλαμίνα, ἐνῶ ὁ Χριστόδουλος Α. Χατζηχριστοδούλου (σσ. 535-556, πίν. 1-24) ἐπισημαίνει τὴ μεγάλη τιμὴ πὺν χαιρεῖ ὁ ἅγιος στὴν Κύπρο «*κλέος παρ' αὐτῆ καὶ θανῶν ἔχει μέγα*» ἀπὸ τὰ τέλη κιόλας τοῦ Ε' αἰῶνα, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἀπεικονίσεις του σὲ ποικίλες μορφὲς ἐκφρασης τῆς χριστιανικῆς τέχνης στὴν Κύπρο (τοιχογραφίες, εἰκόνες, μολυβδόβουλλα κ.ἄ.). Τὶς δύο ἐργασίες συμπληρώνουν πλῆθος ἀσπρόμαυρων καὶ ἐγχρωμῶν εἰκόνων καὶ σχεδίων καλῆς ποιότητας.

Στὸ τέλος τοῦ τόμου καταχωρίστηκε, ἐν εἴδει παραρτήματος, τὸ κείμενο τοῦ δρος Θεολογίας, Γεωργίου Κάκκουρα (σσ. 613-622), πὺν χρησιμοποιήθηκε κατὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἡμῶνς ταινίας, πὺν προβλήθηκε στὴν ἔναρξη τοῦ Συνεδρίου, μὲ θέμα τὴν τιμὴ πὺν ἀποδίδει στὸν ἅγιο Ἐπιφάνιο ἡ *γλυκεία χώρα Κύπρος*. Τὸν τόμο συμπληρώνει (σσ. 625-628) κατάλογος περιεχομένων.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω σύντομη ἐπισκόπηση τῶν μελετῶν, πὺν ἐμπεριέχονται στὸν παρόντα τόμο τῶν *Πρακτικῶν*, γίνε-

ται ἐμφανὲς ὅτι ἡ διοργάνωση τοῦ Συνεδρίου πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου συνέβαλε στὸ νὰ συννευρεθοῦν πολλοὶ μελετητὲς διαφορετικῶν μὲν ἐπιστημονικῶν πεδίων, ἀλλὰ μὲ κοινὸ γνώρισμα τὴν ἐνασχόλησή τους μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου, οἱ ὁποῖοι παρουσίασαν ἐνδιαφέροντες ἢ καὶ ἄγνωστες πτυχὲς τοῦ ἔργου του. Κοινὴ διαπίστωση, ὅπως ἐπισημαίνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸν καθ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδη, ἀποτελεῖ ἡ ἀνάγκη σύμπραξης πολλῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων γιὰ τὴν ἐκ νέου συνολικὴ μελέτη τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἁγίου: ἀποκατάσταση τῆς χειρόγραφης παραδόσης, διάκριση τῶν γνησίων ἀπὸ τὰ ψευδεπίγραφα ἔργα καὶ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ σωζόμενου καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἔτι ἀνέκδοτου- ἔργου του σὲ ὅλες τις γλώσσες καὶ μάλιστα αὐτὲς τῆς Χριστιανικῆς Ἀνατολῆς (Συριακά, Ἀρμενικά καὶ Γεωργιανά). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ συγγραφικὴ παραγωγή τοῦ ἁγίου θὰ καταστῆ προσιτὴ στὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸ καὶ θὰ γίνῃ καλύτερα ἀντιληπτὴ ἢ σκέψη καὶ ἡ δράση του κατὰ τὸν πολυτάραχο ἀπὸ αἰρέσεις καὶ πάσης φύσεως ἔριδες Δ' αἰῶνα.

Ὁ τόμος εἶναι καλὰ ἐπιμελημένος καὶ ἐλάχιστα σημεῖα παρουσιάζουν τυπογραφικὲς ἀβλεψίες, ἐλάσσονος σημασίας, ποὺ δὲν μεταβάλλουν τὴν ἄρτια εἰκόνα του. Σταχυολογοῦμε ἐνδεικτικὰ τὴ χρῆση τόνων στὰ ἀρχιγράμματα στίς σσ. 377, 557, ἐνῶ δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο σὲ ἄλλα πρωτογράμματα· στὴ σ. 382, χρῆση τοῦ λατινικοῦ ἐρωτηματικοῦ (?) ἀντὶ τοῦ ἀντίστοιχου ἑλληνικοῦ σημείου στίξεως (:): στὴ σ. 427 ἡ ἀπουσία στίξεως (τελείας) στὴν τελευταία πρόταση δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ ἐργασία τῆς κ. Brigitta Schrade μένει ἀνολοκλήρωτη·

στὴ σ. 508, στίς δύο τελευταῖες σειρὲς, ὑπάρχει ἡ γραφὴ ὅτι ἀντὶ γιὰ ὅτε, ἐνῶ στὴν εἰσήγηση τοῦ ἀρχιμ. Διονυσίου Σηλοπον (σσ. 444-449 καὶ σμ. 16-48), ἡ παραπομπὴ στίς πατερικὲς πηγὲς μὲ μόνον τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη (λ.χ. Β. Kotter) ἢ κάποια ἀριθμητικὴ ἐνδειξη τοῦ TLG (π.χ. TLG 3086/12), δυσχεραίνουν μᾶλλον παρὰ βοηθοῦν τὸν ἀναγνώστη - ἐρευνητὴ. Χρηστικὴ ἀξία θὰ εἶχε, ἐπίσης, ἡ ὑπαρξὴ στὸ τέλος τοῦ τόμου τῶν Πρακτικῶν ἑνὸς γενικοῦ εὑρετηρίου ὀνομάτων καὶ ὄρων.

Ἐν κατακλείδι, ὁ τόμος τῶν Πρακτικῶν γιὰ τὸν ἅγιο Ἐπιφάνιο, ἐπίσκοπο Κωνσταντίας, ἐξαιρετὸ δείγμα τυπογραφίας τῶν ἐκδόσεων «Μυθδονία», συμβάλλει κατὰ πολὺ στὴν προοπτικὴ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κωνσταντίας νὰ προωθήσῃ διεθνῶς τὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ θεολογικοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου πατρὸς τοῦ Δ' αἰῶνα, ἁγίου Ἐπιφανίου. Θὰ ἀποτελεῖ δὲ στὸ ἐξῆς ἔργον ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς μελλοντικοὺς ἐρευνητὲς, οἱ ὁποῖοι θὰ μελετοῦν τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου πατρὸς τῆς Κύπρου, καθὼς καὶ τὰ θεολογικὰ καὶ ἄλλα ζητήματα τῆς ἐποχῆς του.

Δημήτριος Ἀγορίτσας

ΚΩΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο, Θεωρία καὶ Νομολογία, Σχέσεις Κράτους καὶ Ἐκκλησίας, Θρησκευτικὴ Ἐλευθερία, Διοίκηση καὶ Ὄργάνωση Θρησκευμάτων*, Ἐκδόσεις Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη 2013 (σελίδες 748).

Ἡ ἐμφάνιση καὶ κυκλοφορία ἑνὸς νέου ἐγχειριδίου Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου στὴν Ἑλλάδα, πέραν τῶν ὁποιων πα-

νεπιστημιακῶν διδακτικῶν ἀναγκῶν σκοπεύει νὰ ἐξυπηρετήσῃ, ὀφείλει νὰ ἀπαντήσῃ στοῦ βασικό ἐπιστημονικό καί μεθοδολογικό ἐρώτημα: «Τί τὸ νέον;». Πρέπει δηλαδή, νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν ἀναγκαιότητά του ἐπεξηγώντας τί ἔρχεται νὰ προσθέσῃ, τί τὸ ἐλλεῖπον καλύπτει καί πῶς ἀνεῖλσει τὴ θεωρία τοῦ ἐν λόγῳ Δικαίου σὲ σχέση μὲ τὰ ἤδη ὑφιστάμενα ἐν χρήσει ἐγχειρίδια Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου. Τὸ ἐρώτημα ἐπιτείνεται ἐν ὄψει τοῦ ὅτι στὴν Ἑλλάδα προσφάτως δὲν ἔλαβε χώρα κάποια σημαντικὴ νομοθετικὴ ἐξέλιξη στοῦ σχετικό πεδίο, ἡ δὲ βασικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Νομοθεσία θεωρεῖται ἀπὸ ἐτῶν παγιωμένη, μὲ τίς ὁποῖες προτάσεις γιὰ μεταρρυθμίσει τῆς νὰ ἀπωθοῦνται συστηματικὰ στοῦ ἀόριστο μέλλον. Ἔτσι, πέραν τῶν ἀρθρῶν 3, 13 καί 105 τοῦ Συντάγματος, τὰ ὁποῖα ἰσχύουν ἀπὸ τὸ 1975, ἔχουμε τὸν Ν. 590/1977 «περὶ τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», τὸν Ν. 4149/1961 «περὶ τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου τῆς ἐν Κρήτῃ Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», τὸν Ν. 5383/1932 «περὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Δικαστηρίων καί τῆς πρὸ αὐτῶν διαδικασίας», τὸ Ν.Δ. τῆς 10/16-9-1926 «περὶ κυρώσεως τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τοῦ Ἁγίου Ὁρους»...

Χωρὶς λοιπόν, ἓνα νέο βασικό νομοθέτημα τί χρειάζεται τὸ νέο Ἐγχειρίδιο Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου; Ἡ ἀνπαρξία νομοθετικῆς ἀνανέωσης δὲν συνεπάγεται καί στασιμότητα σὲ ἐκεῖνο τὸ πεδίο τοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο ἀκριβῶς ἐπειδὴ ρυθμίζει τίς Σχέσεις τοῦ Κράτους, πρῶτα μὲ τὸ ἐπικρατοῦν καί μετὰ μὲ τὰ ὑπόλοιπα θρησκευόμενα, ὑπόκειται σὲ διαρκεῖς ἐπιρροὲς ἀπὸ τίς κοινωνικὲς ἐξελίξεις, τὴν ἐπίδραση στοῦ ἱστορικό γί-

γενεσθαι τῶν θρησκευμάτων καί τίς ποικίλες μεταβολές. Οὔτε πάλι οἱ διατάξεις τῶν Νόμων εἶναι ἡ μόνη πηγή τοῦ Δικαίου. Ἀντιθέτως, τὸ ἰσχύον δικαιοκὸ σύστημα ρυθμίζοντας τίς σχέσεις σὲ μία κοινωνία σὲ διάλογο, ἂν ὄχι σὲ διαρκῆ ἀμφισβήτηση, ἔχει τίς δικλείδες ἐκεῖνες πού ἐπιτρέπουν τὴν ἐπικαιροποίηση καί τὸν ἐκσυγχρονισμό τῆς ἐρμηνείας τῶν κειμένων διατάξεων, ἰδίως διὰ τῆς νομολογίας. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔρχεται νὰ ἀναδείξει τὸ βιβλίον τοῦ Κώστα Παπαγεωργίου, Ἀναπληρωτῆ Καθηγητῆ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, μὲ τὴν ἐξαντλητικὴ ἐνημέρωση στὴ νεώτερη βιβλιογραφία, ἡ ὁποία παρατίθεται μὲ κριτήρια ἐπιστημονικῆς ποιότητας, καί τὴ συστηματικὴ παράθεση τῆς πλούσιας νομολογίας σὲ κύρια καί παρεμπίπτοντα ζητήματα τοῦ γνωστικοῦ πεδίου τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου τόσο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων, ὅσο καί τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας, τοῦ Ἀρείου Πάγου καί τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, ἀλλὰ καί πολλῶν ἀστικῶν, ποινικῶν καί διοικητικῶν Δικαστηρίων ὄλων τῶν βαθμίδων. Ἀποδεικνύει ἔτσι ὅτι ἡ νομοθετικὴ στασιμότητα δὲν σημασιοδοτεῖ, οὔτε ἐπηρεάζει, τὸν πολυπτυχῆ διάλογο Κράτους – Ἐκκλησίας, Κράτους – θρησκευμάτων, Ἐκκλησίας – θρησκευμάτων, Ἐκκλησίας – Κοινωνίας, ἀλλὰ καί τὸν Διεκκλησιαστικὸν Διάλογο, στοῦ μέτρο πού ἐπηρεάζεται ἀπὸ νομοθετικὲς ρυθμίσεις.

Τὸ ἐγχειρίδιο ἀναπτύσσει τὴ συστηματικὴ διαίρεση τῶν κλασικῶν ἐγχειριδίων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ὅπως προτάθηκε ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Χριστο-

φιλόπουλο και παγιώθηκε από τους μετέπειτα Καθηγητές Σπυρίδωνα Τρωιάνο, Χαράλαμπο Παπαστάθη, Γεώργιο Πουλή και Ιωάννη Κονιδάρη, στα δικά τους αντίστοιχα έργα. Διαρθρώνεται από το Εισαγωγικό Κεφάλαιο, όπου αναπτύσσονται οι θεμελιώδεις έννοιες, και πέντε ακόμη Μέρη, τα όποια διαιρούνται περαιτέρω σε κεφάλαια, και αφορούν: Το Πρώτο Μέρος στις Σχέσεις Κράτους και Έκκλησίας. Το Δεύτερο Μέρος στη Διάρθρωση της Όρθόδοξης Έκκλησίας. Το Τρίτο, και σε έκταση μεγαλύτερο, Μέρος στην Έκκλησία της Ελλάδος. Το Τέταρτο Μέρος στα Έκκλησιαστικά Καθεστώτα της Κρήτης και των Δωδεκανήσων. Το Πέμπτο Μέρος στη Μοναστική Πολιτεία του 'Αγίου Όρους' Αθω.

Κομβική στο Πρώτο Μέρος είναι η διαπραγμάτευση του δικαιώματος της Θρησκευτικής Έλευθερίας, όπως έχει εξελιχθεί ιστορικά, όπως το αντιλαμβάνεται σήμερα η εποχή μας και το αποτυπώνει η ειδική νομολογία. Στα υπόλοιπα Μέρη, πέραν της λεπτομερούς ανάλυσης της Κεντρικής και Περιφερειακής Διοικητικής Δομής και Όργανωτικής Διάρθρωσης των επί μέρους Έκκλησιαστικών Δικαιοδοσιών στην Ελλάδα, αναπτύσσεται συστηματικά το Δίκαιο των Προσώπων ως προς την κτήση και απώλεια της ιδιότητας του Μέλους της Έκκλησίας, τις διακρίσεις των Μελών της Έκκλησίας και την ιδιαίτερη νομική μεταχείρισή τους, αλλά και το Έκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στη Διοίκηση και Διαχείριση της Έκκλησιαστικής Περιουσίας και τη Δημοσιονομική και Φορολογική Μεταχείριση της Έκκλησίας.

Έαν θά έπρεπε να παρατηρήσουμε κάτι, αυτό θά ήταν ο τρόπος διαπραγμάτευσης της in globo εφαρμογής του Γενικού Μέρους του Ποινικού Δικαίου στο Έκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο. Βεβαίως, όλα τα Έγχειρίδια Έκκλησιαστικού Δικαίου παραπέμπουν ως προς αυτό στα Συστηματικά Έγχειρίδια Γενικού Ποινικού Δικαίου και τις αντίστοιχες διατάξεις. Όμως, όπως αποδεικνύεται από την πρακτική των Έκκλησιαστικών Δικαστηρίων, η χρήση όρων και διατάξεων του Γενικού Ποινικού Δικαίου δέν είναι συστηματική, κάτι που παραδέχεται και ο ίδιος ο συγγραφέας, ενώ ένιστε και σημασιοδοτεί απόπειρα έκκοσμίκευσης, καθώς το προστατευόμενο έννομο αγαθό δέν ταυτίζεται στο κοσμικό Ποινικό και στο Έκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο. Αυτή η αναγκαιότητα αναδείχθηκε με τη θέσπιση διατάξεων Γενικού Ποινικού Δικαίου στον Καταστατικό Χάρτη της Έκκλησίας της Κύπρου, όπως αυτός εισήχθη το 2010, ως απόπειρα επίλυσης του προβλήματος στα πλαίσια ενός άλλου δικαϊκού συστήματος. Η σχετική διαπραγμάτευση όμως, σε κάθε περίπτωση διευρύνει τη συζήτηση για τον έκσυγχρονισμό του Έκκλησιαστικού Ποινικού Δικαίου στην προοπτική του έκδημοκρατισμού και του ούσιαστικού σεβασμού της έννοιας του προσώπου.

Έν κατακλείδι, το ανώτερο Έγχειρίδιο Έκκλησιαστικού Δικαίου προσφέρεται τόσο στον ύποψιασμένο αναγνώστη, όσο και στον άμηπτο, τόσο στο φοιτητή της Νομικής, ο οποίος κάνει την πρώτη του επαφή με ένα τόσο πολυσύνθετο Δίκαιο, όσο και στον πρακτικό εφαρμοστή του Δικαίου, ο οποίος απαιτεί την σε βάθος ανάλυση και την έρμην-

νευτική τεκμηρίωση. Προσφέρεται δὲ ὄχι ἀπλῶς γιὰ νὰ πληροφοροῦν ἢ νὰ τὰ-μει ζητήματα, ἀλλὰ γιὰ νὰ προβληματίσει γόνιμα καὶ νὰ εἰσάγει δυναμικὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς μελέτης καὶ ἔρευνας τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου καὶ στὸν 21ο αἰῶνα.

† Ἀρχιμ. Ἱερώνυμος Νικολόπουλος
Β' Γραμματεὺς τῆς Ἱεραῆς Συνόδου

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ζ. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ *Ἡ γοητεία τοῦ ἀσκητισμοῦ*, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα, 2011.

Στὴν ἀνὰ χεῖρας μελέτη ὁ Καθηγητὴς Κωνσταντῖνος Δελικωσταντῆς ἐστιάζει στὴ σπουδαιότητα καὶ τὸν ρόλο τοῦ ἀσκητισμοῦ, ὅπως βιώνεται στὴν Ὁρθοδοξία καὶ κληροδοτήθηκε, ὡς παρακαταθήκη, στὸν ἀνθρώπινο πολιτισμὸ ἐν γένει. Συμβολὲς ὅπως αὐτή, καὶ μάλιστα ἀπὸ θεολογικὴ πλευρά, κρίνονται ἀπαραίτητες σήμερα, ὡς ἀνθρωπολογικὲς καὶ πολιτισμικὲς προτάσεις, γιὰ τὴ σωστὴ ἀξιολόγηση καὶ ἀντιμετώπιση τῶν ἀδιεξόδων τοῦ μετανεωτερικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν κατεστημένων δομῶν του. Οἱ ἐπιτεινόμενες καταστάσεις κρίσης - ὄχι μόνον σὲ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο- καθιστοῦν τέτοιες προσεγγίσεις πρὸς ἐπίκαιρες ἀπὸ ποτὲ καὶ μάλιστα ἀναγκαῖες ὡς ἐρεθίσματα γιὰ ἀναστοχασμὸ καὶ ἐπανεξέταση τῆς πηγῆς τοῦ προβλήματος.

Ὅπως δὲποτε ἡ παρούσα μελέτη δὲν ἀποτελεῖ τὴν πρώτη φορά πὸ ὁ Κ. Δελικωσταντῆς ἐπιχειρεῖ μία ἀνθρωπολογικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ κριτικὴ στὸν σύγχρονο πολιτισμὸ καὶ τὶς προβληματικὲς του μὲ φιλοσοφικὴ θεμελίωση. Ἦδη ἀπὸ τὴν ἐργασία του γιὰ τὸν τίτλο τοῦ «Magister Artium» στὴ σκέψη τῆς Hannah Arendt (1974) καὶ τὴν πρώτη

του διδακτορικὴ διατριβή (1980), ὅπου ἐμβάθυνε καὶ ἄσκησε φιλοσοφικὴ κριτικὴ στὸν μοντέρνο οὐμανιταρισμὸ, καθὼς καὶ στὶς ἐπακολουθήσασες μελέτες του μέχρι καὶ τὴ συγκεκριμένη, καταγράφει τὰ ἐπιτεινόμενα σύγχρονα ἀνθρωπολογικὰ καὶ κοινωνικὰ ἀδιέξοδα καὶ προτείνει λύσεις.

Στὸ ὑπὸ κρίση βιβλίον, ὁ συγγραφέας ἀντιπαραθέτει στὸν σύγχρονο πολιτισμὸ τοῦ ἔχειν καὶ τοῦ ἥδουσαι, ὁ ὁποῖος θέτει τὴν ἱκανοποίηση τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν του ὡς αὐτοσκοπὸ, τὴν ἀσκητικὴ πρόταση πολιτισμοῦ τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅπως αὐτὴ βιώθηκε καὶ βιώνεται (στὶς ὑγιεῖς ἐκφράσεις τῆς πάντοτε) στοὺς κόλπους τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Ὁ ἀσκητισμὸς, ὡς ὁ πυρῆνας τῆς πραγματικότητας, τὴν ὁποία ὁ συγγραφέας στὰ τελευταῖα του ἔργα ἔχει ὀρίσει ὡς «πολιτισμὸ τοῦ προσώπου»¹, συνιστᾷ κεντρικὴ ἔννοια τοῦ Χριστιανισμοῦ καί, ἀκόμη, λειτουργεῖ ὡς λυδία λίθος γιὰ τὴ χριστιανικότητα καί, ἄρα, ἐλευθερία τοῦ ἥθους του. Ἡ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ εἶναι θεμελιακὰ συνδεδεμένη μὲ τὸ ἀσκητικὸ ἥθος. Ἀλλὰ τὶ

1. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Ζ. ΔΕΛΗΚΩΣΤΑΝΤΗ, *Ἡ παιδεία ὡς πολιτισμὸς τοῦ προσώπου*, ἐκδ. Ἔννοια, Ἀθήνα, 2009 καὶ τὰ σχόλιά μου ἐπ' αὐτῆς τῆς μελέτης στὴ βιβλιοκριτικὴ δοκιμὴ δημοσιευμένη στὴ *Θεολογία*, 82:2 (2011), σσ. 349-354. Μὲ πολλὴ συντομία, θὰ ἔλεγα ὅτι πρόταση τοῦ συγγραφέα εἶναι ἡ ἐνσάρκωση τῆς χριστιανικῆς προσωποκεντρικῆς πολιτισμικῆς κληρονομίας καὶ σχεσιοδυναμικῆς πρότασης ζωῆς καὶ ἐλευθερίας σὲ ἐδρότερο ἐπίπεδο καὶ κοινωνικὴ ἐμβέλεια, ὡς ἀπόρροια μιᾶς ἀνοικτῆς πρότασης πολιτισμοῦ πρὸς τὸν κόσμον καὶ κάποιες πλευρὲς του, οἱ ὁποῖες σήμερα προβληματίζουν πολλούς.

σημαίνει άσκητισμός; Είναι «φυγή» από τον κόσμο, άρνηση του ανθρώπινου πολιτισμού ή μήπως τὸ αποκλειστικὸ προνόμιο μιᾶς ομάδας «ἐκλεκτῶν»; Σὲ ἐρωτήματα, ὅπως αὐτὰ καὶ ἄλλες παρόμοιες στερεότυπες ἀντιλήψεις περὶ άσκησις, προσπαθεῖ ὁ συγγραφέας νὰ δώσει ἀπάντηση, κριτικὰ διαλεγόμενος μαζί τους, καὶ προπαντὸς δίχως κανενὸς εἴδους ἀπολογητικῆς διάθεσης.

Βασικὲς γραμμὲς τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι πηγὴ προέλευσης τῶν προβλημάτων τοῦ συγκαίρινοῦ μετεωριζόμενου ἀνθρώπου καὶ τῶν κοινωνιῶν του εἶναι οἱ ἀτομοκρατικὲς δομὲς καὶ τὰ συνεπακόλουθά τους, οἱ ὁποῖες φαίνεται νὰ ἔχουν ἐπιφέρει ἀποπροσανατολισμὸ σὲ προσωπικὸ καὶ συλλογικὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν ἀπολησμόνιση τοῦ ὄντολογικὰ σχεσιακοῦ χαρακτήρα τῆς ἀληθινῆς ἐλευθερίας (Πρόλογος). Σὲ αὐτὴ τὴ σύγχυση ὁ συγγραφέας ἀντιπροτάσσει τὴν ἀναγκαιότητα, ἢ καλύτερα προσφορότητα, μιᾶς ἀσκητικῆς «ἐπανάστασις» (14· 43) ἀπέναντι στὶς προκλήσεις τῆς σύγχρονης «μετα-ἀσκητικῆς» ἐποχῆς (30). Ὅπως εὐστοχα ἐπισημαίνει, «ὁ ἀσκητισμός, ὅπως αὐτὸς κατανοήθηκε καὶ βιώθηκε στὴν παράδοση τῆς Ὁρθοδοξίας, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει *ἀπάντηση* στὴ σύγχρονη «ἀταξία τῆς καρδιᾶς» [désordre du coeur] καὶ στὴν ἀξιολογικὴ κρίση» (δικές μου τροποποιήσεις, 14· 78). Εἶναι αὐτὴ ἡ διάσταση τῆς ὀρθόδοξης κληρονομιάς, ἢ ὁποία, ἔγκοινη καὶ τροφοδοτούμενη τοῦ μυστηρίου καὶ τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας (52), μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ «ἐγὼ» καὶ τίς «ἀνάγκες» καὶ «ἀξίες» του (96). Σὲ ἄλλο σημεῖο, θὰ περιγράψει τὴν ἀσκητικὴ χριστιανικὴ ἐλευθερία, λέγοντας ὅτι «ἐν Χριστῷ ἐλευθερία σημαί-

νει ἀυθιπέρβαση, διακονία καὶ παύση ἀπὸ ἀτομικὲς διεκδικήσεις γιὰ χάρι τῆς ἀγάπης... εἶναι ἡ ἐκδοχὴ τῆς ἀληθείας ὡς κοινωνίας, ἢ προτεραιότητα τῆς ἀγάπης ἀπέναντι στοῦ «δικαίωμα» καὶ τῆς ἐλευθερίας ἀπέναντι στὴν εὐδαιμονία, ἢ ταυτότητα ἐλευθερίας καὶ ἀγάπης μέσα σὲ ἓνα πολιτισμὸ, ὁ ὁποῖος ἀντιπαράθετει τὴν ἐλευθερία στὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἀγάπη στὴν ἐλευθερία» (25). Μάλιστα, σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα πάλι, ἡ θεολογία, ἢ ὁποία, στὴν ἀυθεντικὴ της ἔκφραση, εἶναι πάντοτε θεολογία ἐλευθερίας (26· 101), προσδίδει στὸν ἀσκητισμὸ ἐξέχουσα θέση ὡς ταυτόσημο μὲ τὴν ἐκκλησιογραφὴν ἐλευθερία, ὥστε κάθε θεολογία ἐλευθερίας νὰ εἶναι *de facto* καὶ ἀσκητικὴ (7· 21). Συνεπῶς, «ἓνας μὴ-ἀσκητικὸς Χριστιανισμός», ὡς βίος καὶ θεολογία, θὰ ἦταν «παρωδία τοῦ Χριστιανισμοῦ» (62).

Σχετικὰ μὲ τὴ διάρθρωση τῆς ὕλης τοῦ ἐν λόγῳ πονήματος, πρέπει προκαταβολικὰ ν' ἀναφερθεῖ πὼς ἐδράζεται στὶς παραπάνω θέσεις καί, ἀφορμώμενο ἀπὸ τὴν προσφιλεῖ στοὺς φίλους τῆς θεολογίας τοῦ π. Μιχαὴλ Καρδαμάκη ἀρχὴ ὅτι «ἀσκητισμός εἶναι ὀλόκληρος ὁ Χριστιανισμός», τὴν ὁποία καὶ ὁ συγγραφέας συχνὰ ἀνακαλεῖ σὲ παρεμφερεῖς διατυπώσεις της (12· 40· 42· 62· 85· 104), ἀποπειρᾶται ν' ἀναλύσει τίς διαφορὲς κοινωνικὲς-πολιτικὲς ἐκφάνσεις τοῦ ἀσκητισμοῦ στὸν χριστιανικὸ βίο. Ἐπομένως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἀποτίμηση καὶ φιλοσοφικοθεολογικὴ ἀντιπαράθεσή του μὲ τὰ ἄλλα εἶδη ἀσκητισμοῦ καὶ τὴν διαλεκτικὴν του ὑπεράσπιση στὴν κατὰ καιροὺς ἐσφαλμένη ὑποτίμηση, ὁ συγγραφέας θὰ ἀφιερῶσει καὶ δύο κεφάλαια σὲ ἀμφοτέρους, τὸν μοναχισμὸ

καὶ τὸν ἔγγαμο βίο, ὡς ἀσκητικὲς ἐκφράσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἡ μελέτη συναπαρτίζεται, πέραν τοῦ σύντομου *Προλόγου* καὶ τῆς συνοψίζουσας τὴν ὕλη τοῦ βιβλίου *Εἰσαγωγῆς*, ἀπὸ τέσσερα κεφάλαια καὶ ἓνα πρωτότυπο ἐπίμετρο γιὰ τὴν παύλεια θεολογία τῆς ἐλευθερίας, τὸ ὁποῖο ἀναδεικνύει μία ὄχι καὶ τόσο προσεγγμένη πτυχὴ τῆς θεολογίας τοῦ Παύλου στὴν ἀκαδημαϊκὴ ἔρευνα.

Στὸ *πρῶτο κεφάλαιο* καὶ ἐκτενέστερο ὄλων– (29-62), μὲ τίτλο «Φιλοσοφία καὶ θεολογία τῆς ἀσκησης», ἐπιχειρεῖται, ἀρχικά, μιὰ παρουσίαση τοῦ ἀντιασκητικοῦ πνεύματος τῆς σημερινῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία ἔχει βασιστεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ καπιταλισμοῦ, καπιταλισμοῦ καὶ τεχνοκρατίας, ποὺ ἔχουν ἐπιφέρει ἓνα μοντέλο καθημερινότητας εὐδαιμονιστικό, οικονομοκρατικό καὶ ἀντιασκητικό, ἀντίστοιχα (29-30). Ἡ ἐλευθερία, ὡς συνώνυμη τῆς εὐδαιμονίας, ἔχει ὀδηγήσει σὲ ἓναν νέο τύπο ἀνθρώπου, τὸν «*homo habens*», ἀπόλυτα ἑξαρτώμενο ἀπὸ τὴν ἀμετρία τοῦ ἔχειν, καὶ ταυτόχρονα «*homo computer*», λόγῳ τῆς συνεχοῦς ὀργάνωσης τῆς ἐγώπαθοῦς εὐτυχίας του μὲ τὴν «ἀνακάλυψη» ὄλο καὶ νέων ἀπαιτήσεων καὶ ἱκανοποιήσεων (31-32). Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πανδαιμόνιο ὑποτίμησης καὶ δυσφήμισης τοῦ θυσιαστικοῦ καὶ σταυρικοῦ ἥθους, παρὰ τὴν ἐμφάνιση μιᾶς νεοασκητικῆς τάσης ὡς στάσης διαμαρτυρίας, ὁ συγγραφέας δείχνει ἰδιαίτερα ἐπιφυλακτικός, ἀφοῦ, ὅπως ἐντοπίζει, ἡ ἀντίδραση αὐτὴ δὲν εἶναι τίποτα παραπάνω ἀπὸ ἓναν ὀρθολογιστικὸ νεοαστισμό, ὁ ὁποῖος, ἀντὶ νὰ περιορίζει τὸν ἀτομοκεντρισμό, θωρακίζει τὸ ἄτομο μὲ τὴ διεκδίκηση δικαιωμάτων (35). Ἐκτός ἀνδιαφέρουσες εἶναι καὶ οἱ πα-

ρατηρήσεις του γιὰ τὴν ἀνθρωπολογικὴ θεμελίωση τῆς ἀσκησης (36-39). Ἀκολούθως, ὑπεσέρχεται σὲ μία ἀναδρομὴ στὴν πορεία ποὺ εἶχε ἡ ἔννοια τῆς ἀσκησης στὴν ὀρθόδοξη παράδοση καὶ θίγει τὴν εὐχαριστιακὴ-οἰκολογικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ διάστασή της (39-46). Τὸ κεφάλαιο ὀλοκληρώνει ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦ χριστιανικοῦ ἀσκητισμοῦ μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἀσκηση (46-52) καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ συγγραφέα στὴ νισεϊκὴ κριτικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ (52-59). Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφικὴ καὶ τὴ χριστιανικὴ ἀσκηση πραγματοποιεῖται μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στοὺς κυνικοὺς Ἀντισθένη καὶ Διογένη, καθὼς καὶ στὸν Immanuel Kant (46-48), ἐστιάζοντας στὸν σταυροαναστάσιμο χαρακτῆρα τοῦ χριστιανικοῦ ἀσκητισμοῦ, ὡς θεμελιώδη διαφορὰ (48-52). Εὐστοχα, θὰ ὑπογραμμιστεῖ, συγκεφαλαιώνοντας τὴν κριτικὴ τοῦ συγγραφέα στὴν φιλοσοφικὴ ἀσκηση, ὅτι «σταυρὸς χωρὶς ἀνάσταση καὶ ἐλπίδα μετατρέπεται σὲ μαζοχισμό» καὶ «ἀνάσταση χωρὶς σταυρὸ εἶναι οὐτοπισμός» (50). Ὁ συγγραφέας διαλέγεται κριτικὰ μὲ τὴ νισεϊκὴ θεώρηση τοῦ –μανιχαΐζοντος– Χριστιανισμοῦ, ἀναδεικνύοντας, ὅμως, παράλληλα καὶ τὸ θεολογικὸ αἰσθητήριο τοῦ φιλοσόφου τοῦ Ὑπερανθρώπου.

Τὸ *δεύτερο κεφάλαιο* (65-86), μὲ τὴν ἐπωνυμία «Μοναχισμὸς καὶ πολιτισμὸς», πραγματεύεται τὴν ἐνσάρκωση τοῦ ἀσκητικοῦ ιδεώδους στὸν μοναχισμό σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἐκάστοτε χωροχρονικὲς καὶ ὑπερχρονικὲς συνισταμένες του. Ὁ μοναχισμὸς, ὡς «ἐκρηκτικὸ μίγμα», τὸ ὁποῖο συνδυάζει ριζοσπαστικὴ μαρτυρία Ἑσχατών, ζωὴ καὶ ἐλευθερία, παρουσία καὶ μαρτυρία, παρέχει μία

σταθερή και μεστή δυναμισμού κατεύθυνση (66· πρβλ. 79-86). Διασώζει τὸ ἀσκητικοεσατολογικὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχέγονου ἀσκητισμοῦ μέσα στὴν Ἐκκλησία (68). Στὸ σημεῖο αὐτό, ὁ συγγραφέας παραθέτει τέσσερις παραμέτρους καθοριστικές στὴ συνάντηση μοναχισμοῦ καὶ πολιτισμοῦ· τὴν ἱστορικὴ ὑπαρξη τῆς Ἐκκλησίας, πάντοτε μὲ συγκεκριμένη πολιτισμικὴ συνάφεια (πρβλ. τὶς ἔλλοχεύουσες ἐκτροπὲς τοῦ μονοφυσιτισμοῦ καὶ τοῦ νεστοριανισμοῦ)· τὴν ἀνθρωπολογικὴ προϋπόθεση ὅτι «τὸ ὄν μὲ ἐλλείψει» - ἄνθρωπος διασώζεται μέσα ἀπὸ τοὺς θεσμούς (πρβλ. A Gehlen)· τὴν πρόσληψη πολιτισμικῆς σάρκας ἀπὸ τὸν Χριστιανισμό μὲ σκοπὸ τὸν «ἐκκλησιασμό» τῆς χωρὶς νὰ ἀλλοιωθεῖ ἀπ' αὐτὴν· τὴ συνδεση τοῦ μοναχισμοῦ μὲ τοὺς διάφορους πολιτισμούς, χωρὶς αὐτὸς ν' ἀπολέσει τὴν ἐν Χριστῷ ἀλήθειά του (68-77). Μὲ μεγάλο ἐνθουσιασμό, ἐπισημαίνεται, ἐπίσης, ἡ συνεισφορὰ τοῦ μοναχισμοῦ στὸν πολιτισμὸ τῶν ὀρθοδόξων λαῶν, ἐνῶ, τὴν ἴδια στιγμὴ, κρούεται ὁ κώδωνας τοῦ κινδύνου γιὰ τὴν πιθανὴ ἐκκοσμίκευσή του (73-77). «Ὅταν στὸ ὄνομα τῆς ὁποίας ἐγκόσμιας δράσης σχετικοποιεῖται ἡ οὐσία τοῦ μοναχισμοῦ, ἀλλοιώνεται ἡ ἀσκητικὴ καὶ ἐσατολογικὴ του ὑφή, τότε πρόκειται γιὰ ἀλλοτριώση κι ὄχι γιὰ μαρτυρία», θὰ προστεθεῖ (76-77). Τὰ ἴδια τὰ μοναστήρια ἐπέμπουν ἕνα οἰκουμενικὸ πνεῦμα, ὅταν ἐκφράζουν αὐτὴ τὴν πνοὴ ἀνοικτοσύνης πρὸς τὸ διαφορετικὸ (78-80). Εἶναι αὐτὰ πού, σὲ καιροὺς δύσκολους, «κρατοῦν ἀνοικτὴ τὴν πύλη τοῦ οὐρανοῦ», ὅπως ἔξοχα σημειώνεται (74).

Μὲ τὸ *τρίτο κεφάλαιο* (89-111), τὸ ὁποῖο τιλοφορεῖται «Γάμος καὶ οἰκογένεια

μεταξὺ μετανεωτερικῆς καὶ ἀσκητικῆς ἐλευθερίας», ἐπιδιώκεται ἡ διαπραγμάτευση τοῦ ἴδιου ιδεώδους μέσα στὴ συζυγικὴ ὁδὸ τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Πιὸ συγκεκριμένα, μετὰ ἀπὸ μία σύντομη ἀναφορὰ στὴ «μεταμοντέρνα» ὄψη τοῦ γάμου (89-90), ἐπιχειρεῖται ἡ ἐξέταση καὶ ἐντοπισμὸς τῆς πηγῆς τοῦ προβλήματος στὸν θεσμό. Θὰ παρακολουθήσουμε τὸν συγγραφέα ν' ἀνακαλεῖ μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ τὶς παρατηρήσεις τοῦ γνωστοῦ κοινωνιολόγου Anthony Giddens σὲ σχέση μὲ τὸ διαζύγιο καὶ τὶς νέες παραμέτρους, πού ὀδηγοῦν σ' αὐτὸ (90-93). Μιὰ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα προοπτικὴ στὴν προσέγγιση τοῦ Giddens εἶναι ὅτι λύση στὸ πρόβλημα δὲν προσφέρει τὸ μοντέλο τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας, ὡς ἀντίδοτο στὴ σύγχρονη κρίση, καί, ἀκόμη, ὅτι ἡ ἐπιμονὴ σὲ κάποιες διαστάσεις τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας στὶς μέρες μας ἀποτελεῖ πιὸ ἀνησυχητικὸ φαινόμενο ἀπὸ τὴν παρακμὴ τῆς (90-92). Λύση θὰ ἀποτελοῦσε ὁ *μετασχηματισμὸς* τῆς τελευταίας (93). Ἀκολουθοῦν δύο δειγματοληπτικὲς, ἀνεκδοτολογικὸς περιεχομένου, ἱστορίες, οἱ ὁποῖες καταδεικνύουν καὶ τὴ ρίζα τοῦ κακοῦ, ἐφιστώντας τὴν προσοχὴ στὴν εἰσβολὴ ἀτομοκρατικῶν ἀρχῶν καὶ σύγχυση στὴν κατανόηση τῆς ἀνθρώπινος ἐλευθερίας μέσα στὸν θεσμὸ τοῦ γάμου (93-95). Εἶναι ὁ ἑαυτοκεντρισμὸς πού ἔχει εἰσαγάγει ἀκραῖες ἀτομικὲς διεκδικήσεις ἀντὶ καθηκόντων στὴ ζωὴ τοῦ μοντέρνου ἀνθρώπου καὶ τὸν ἔχει κάνει νὰ ἐπιζητεῖ μία ἀτομικῶν προδιαγραφῶν «αὐτοπραγμάτευση» (96-100). Νὰ σχολιάσω ἐδῶ πὼς ἡ αὐτοπραγμάτευση αὐτὴ δὲν εἶναι ἀνθρωπολογικὰ ἀστοχη *per se*, καθ' ὅτι, ὡς ἀντίδραση πρὸς

τὴν ἑτερονομία, δείχνει νὰ ἔχει ἰσχυρὰ ἐρείσματα, κατὰ τὴ γνώμη μου. Ἡ δυσλειτουργία ἐκκινεῖ μὲ τὴ σύνδεσή της μὲ τὸν αὐτονομισμό καὶ τὴ διατήρηση μιᾶς οὐτοπικῆς αὐτοτέλειας τοῦ ἀτόμου (πρβλ. 98-100). Στὴ συνέχεια, ἐφιστᾶται ἡ προσοχὴ στὴν πρόταση συζυγικῆς ζωῆς τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ ἔμφαση στὸν ἐλευθεροποιὸ χαρακτῆρα τοῦ θυσιαστικοῦ ἥθους, ποῦ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένο μὲ τὴν ἀναστάσιμη προοπτικὴ, ἡ ὁποία νοηματοδοτεῖ τὸν σταυρὸ σὲ μία πραγματικότητα μὲ ἐσχατολογικὴ προσδοκία καὶ ἀναφορὰ (101-102). Μιὰ ἄλλη πτυχὴ εἶναι ὁ μυστηριακὰ γεννώμενος καὶ τρεφόμενος χαρακτῆρας τοῦ γάμου. Ἡ τάση «ἀπομυστηριοποίησής» του στὴν ἐποχὴ μας ἀπογυμνώνει τὸν ἔγγαμο βίον ἀπὸ τὸ μεταφυσικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἀσκητικῆς του χορείας (βλ. ἰδ. σόγια Χρ. Γιανναρά, π. J. Meyendorff, π. M. Καρδαμάκη, 103-104). Ὁ εὐτυχισμός, ὡς ἀντίποδας τοῦ ἀσκητισμοῦ στὴ σχέση ἀνάμεσα στὸ ζευγάρι, ὀδηγεῖ ἀναπόφευκτα τὴν οἰκογένεια σὲ ποικίλες ἀλλοτριώσεις (105-106· πρβλ. 89-100). Ἡ θυσιαστικὴ ἀγάπη τῶν συζύγων στὸν γάμο δικαιώνει τὸν τίτλο τοῦ «μυστηρίου τῆς ἀγάπης» (104-111).

Στὸ *τέταρτο κεφάλαιο* («Ἡ ἀσκηση τῆς φιλανθρωπίας στὴν Ὁρθοδοξία», 115-132), τὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ καὶ ὡς τὸ πρακτικότερο συγκριτικὰ μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἀναφορικά μὲ τὴν παρῶσα διεθνή καὶ ἑλληνικὴ κρίση, ὁ συγγραφέας ἐμφαίνει στὴν πολυδιάστατη κοινωνικὴ προσφορὰ τῆς Ἐκκλησίας στὴ σύγχρονη κατάσταση κρίσης, ποῦ δὲν διστάζει νὰ θυσιάσει τὸ πρόσωπο στὸν βωμὸ τοῦ κέρδους καὶ τὴν τυραννία τῶν «ἀναγκῶν», οἱ ὁποῖες συνιστοῦν μία

νέα μάλιστα ἀνελευθερίας (115-116). Στὸ διάβα τῶν αἰώνων, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὶς μέρες μας, ἦταν ἡ ποικιλότητα ἐκκλησιαστικῆς διακονίας, συχνὰ δὲ ὀργανωμένη καὶ σὲ μακροδιακονικὸ ἐπίπεδο, ἡ ὁποία παρήγαγε φιλανθρωπικὸ ἔργο, ὡς ἔκφραση τῆς προσωπικοκεντρικῆς ἀλληλεγγύης της καὶ κοινωνικῆς εὐαισθησίας (117-132). Ὅπως ὀρθᾶ σημειώνεται, ὁ ἐσχατολογικὸς προσανατολισμὸς ἐπ' οὐδενὶ λειτούργησε ὡς τροχόπεδη στὴν κοινωνικὴ δράση τῆς Ἐκκλησίας, ἀντίθετα φαίνεται νὰ καλλιέργησε τὸ κοινωνικὸ ἔνστικτο, ἥδη ἀπὸ τὰ πρῶτα κοινόβια (119-121· 125-126). Ὑποκατάσταση τῆς πολιτικῆς δὲν νοεῖται, ἀφοῦ αὐτὴ θὰ ἐπέφερε νέες δυσκολίες. Ὡστόσο, κάθε κριτικὴ ἐνίσχυση τῶν θετικῶν πολιτικῶν πρωτοβουλιῶν θ' ἀποτελοῦσε πάνω ἀπ' ὅλα ὄφελος καὶ γόνιμη δυνατότητα γιὰ ἐνσάρκωση αὐτῆς τῆς μαρτυρίας, ποῦ φέρει στὸν κόσμον ὁ ἐκκλησιαστικὸς «πολιτισμὸς τῆς ἀλληλεγγύης» (131-132). Διαδοχικὰ, προβαίνει στὴν ἀντιπαροβολὴ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς πρὸς τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας (122-123), ἐνῶ διεξέρχεται τὴν δυτικὴ «ἀνοικτὴ κοινωνία» (βλ. K. Popper) καὶ τὸν «homo clausus» (βλ. N. Elias), ποῦ αὐτὴ ἐξέθερε (123-124). Στὴν ἴδια συνάφεια, τίθεται στὸ ἐπίκεντρο τὸ ζήτημα τῆς ἀναγνώρισης τῆς σπουδαιότητας τῆς διακήρυξης τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ὡς κοινωνιοανθρωπολογικῆς «κατάκτησης» ἀπὸ τὴν Ὁρθοδοξία καὶ τῆς στασιμότητας τῆς τελευταίας στὸ θέμα αὐτὸ (127-128). Φυσικά, αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποῦ τὸ θέμα αὐτὸ ἀπασχολεῖ τὸν συγγραφέα, θεωρώντας το καὶ σὲ ἄλλα δημοσιεύματά του κεφαλαιώδους σημα-

σίας για την ὄλη συζήτηση γύρω ἀπὸ τὴ σχέση Ὁρθοδοξίας καὶ νεωτερικότητας. Ἡ ἀλήθεια τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀποκαλύπτεται μόνον ἐφ' ὅσον συλλάβουμε τὴν ἀλληλοπεριχώρηση καὶ ἀλληλοσυμπλήρωση τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐλευθερίας, ἰσότητας καὶ ἀδελφότητας, τὶς ὁποῖες αὐτὰ καὶ ἐμπερικλείουν (πρβλ. Κ. Δελγκωσταντῆ, *Τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου: Δυτικὸ ἰδεολόγημα ἢ οἰκουμενικὸ ἥθος*;, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1995). Τὸ κεφάλαιο κλείνει μὲ τὴ νύξη στὸ ἀμφίσημο γεγονός ὅτι στὴν καθ' ἡμᾶς παράδοση δὲν ἀναπτύχθηκαν συστήματα ἀξιών καὶ κανόνων, ὅπως στὴ Δύση –ἀσχετα μὲ τὸ ἂν αὐτὸ δὲν ἐμπόδισε τὸ διακονικὸ ἔργο ἀγάπης μέσα στὸν χρόνο–, καὶ μὲ τὴν ἀναφορὰ στὴ δυνατότητα ἐμπλουτισμοῦ τῆς ὀρθόδοξης κοινωνικῆς διδασκαλίας μέσα ἀπὸ τὴ συνάντηση μὲ τὴ σχετικὴ διδασκαλία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας (129-131).

Τὴν παροῦσα μελέτη κατακλείει τὸ πρωτότυπο *ἐπίμετρο* γιὰ τὴ θεολογία τῆς ἀσκητικῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, μιὰ πτυχὴ τῆς παύλειας θεολογίας ὅχι καὶ τόσο προσεγγισμένη ἀπὸ τὴν ἔρευνα (135-145). Εὐστοχα, ὁ συγγραφέας συνδέει τὴν παύλεια θεώρηση τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἀσκητικὴ παράδοση ἐλευθερίας τῆς Ἀνατολῆς, τὴν ὁποία καὶ ἐπικαιροποιεῖ θεολογικά (135-142), ἐνῶ ταυτόχρονα προβάλλει σθεναρῆ ἀντίσταση σὶς γνωστὲς θέσεις τῆς περασμένης γενιᾶς μεγάλων ἑρμηνευτῶν τῆς Βίβλου περὶ συνάφειας μεταξὺ παύλειας καὶ στωικῆς θεώρησης τῆς ἐλευθερίας, ὅπως αὐτὴ συναντᾶται στὸν Ἐπίκτητο (142-145· βλ. ἐπίσης Κ. Δελγκωσταντῆ, *Τὸ ἥθος τῆς ἐλευθερίας: Φιλοσοφικὲς ἀπο-*

ρίες καὶ θεολογικὲς ἀποκρίσεις, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα, 1990, σσ. 32-39, 53-61). Ἀκολουθεῖ τὸ χρηστικὸ *ἐρευτήριον* κυρίων ὀνομάτων (147-149) γιὰ δεύτερες ματιὲς καὶ ἐπιπλέον τριβὴ μὲ τὴ μελέτη.

Προσχωρώντας στὴν τελικὴ ἀποτίμηση καὶ περαιτέρω προσέγγιση τοῦ ἐχειρήματος αὐτοῦ τοῦ Κ. Δελγκωσταντῆ νὰ ἐκθέσει τὴν πρόταση ζωῆς καὶ ἐλευθερίας τῆς Ὁρθοδοξίας σὲ σχέση μὲ τὶς σύγχρονες προκλήσεις, θὰ ἤθελα προκαταβολικὰ νὰ ἐπισημάνω ὅτι, τόσο χρονικά, λόγῳ συγκυριῶν, ὅσο καὶ ἐρευνητικά, λόγῳ ποιότητας καὶ ἀκαδημαϊκῆς πείρας, ἡ ὀλιγοσέλιδη, ἀλλὰ μεστή, αὐτὴ ἐργασία θὰ μπορούσε νὰ ἰδωθεῖ ὡς μιὰ εὐχυμν καρποφορία προγενέστερης σπουδῆς καὶ ὄριμη ἐπανεγκυση μὲ νεανικὸ ζῆλο στὴν ἀνθρωπολογικὴ ρίζα τοῦ προβλήματος. Γιὰ πρακτικὸς λόγους σημειῶνω ὅτι, ὅπως ἐνδεχομένως νὰ ἐγίνε ἀντιληπτό, τὸ βιβλίον δὲν περιλαμβάνει *ἐπίλογο*, καθ' ὅσον στὸ τέλος σχεδὸν κάθε κεφαλαίου ἐντάσσονται τὰ πορίσματα μὲ τὴ μορφή συνοπτικοῦ ἐπιλόγου. Προσωπικά, ἐντοπίζω ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ εἶναι ἀφιερωμένο σὲ μιὰ πλευρὰ, ἡ ὁποία εἶναι ἐντονη σχεδὸν σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς ἀμιγῶς θεολογικὲς καὶ θρησκευοφιλοσοφικὲς μελέτες τοῦ συγγραφέα, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐδῶ παρέχεται μὲ ἐκτενέστερες ἀναφορὰς καὶ συστηματικότερη διαπραγμάτευση. Εἶναι πράγματι ἰδιαίτερα σημαντικό νὰ ἀξιολογεῖται καὶ ἀναδεικνύεται ἐκ νέου τὸ ἀσκητικὸ θεμέλιο τῆς χριστιανικῆς ἐλευθερίας σὲ ἐποχές, ἂν ὅχι «μετα-ἀσκητικὲς», τουλάχιστον μὲ συνειδητὰ «ἀντί-ἀσκητικὸ» πνεῦμα, ἀπὸ ἕνα ὀρθόδοξο θεολόγο μὲ φιλοσοφικὴ παιδεία. Μὲ τὴ συγγραφικὴ αὐτὴ ἀπόπειρα τοῦ Καθηγητῆ Κ. Δελ-

κωσταντιῆ ἀναδεικνύεται μία θεολογική πτυχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ὁποία δεῖχνει νὰ ὑποτιμᾶται ὄχι μόνο στὸν προτεσταντικὸ κῶρο, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ ἀρκετῶν ὀρθοδόξων θεολόγων. Ὅσο κι ἂν ἀκούγεται περίεργο, συγγραφὲς γιὰ τὴν ἄσκηση ὡς διάλογο θεολογίας καὶ φιλοσοφίας σπανίζουν μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων θεολογικῶν δημοσιευμάτων καί, μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, θὰ πρέπει νὰ πιστώσουμε πρωτοτυπία καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τοῦ θέματος στὸν συγγραφέα τῆς.

Δημήτριος Πάλλης

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ /ATHANASIOS PALIOURAS, *Αἰτωλία, ἀποκαλύπτωντας τὸν Βυζαντινὸ Πολιτισμὸ μέσα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές / Aetolia, Revealing Byzantine Civilisation through Excavations*, ἐκδόσεις Πασχέντη/Pashentis Publications, Ἄργινο 2013 /Agrinio 2013, σέλ. 160

Στὴ δίγλωσση (Ἑλληνικὰ καὶ Ἀγγλικὰ) ἐπιμελημένη καὶ ἄρτια τεχνικὰ ἐκδοση, ὁ Ἕλληνας ἀλλὰ καὶ ξένος ἀναγνώστης θὰ ἀνακαλύψει στιγμὲς τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας μιᾶς ἑλληνικῆς γωνιάς. Στὸ καλαίσθητο ἀπὸ κάθε ἄποψη τομίδιο (μὲ σκληρὰ ἐξώφυλλα) ἐκτίθεται ὁ ἀνασκαφικὸς μόχθος ἑνὸς πανεπιστημιακοῦ δασκάλου, ποὺ μὲ συνέπεια, ἀφοσίωση καὶ ἀγάπη, ἐπὶ μία 30ετία, θέλησε νὰ ἀποδείξει (καὶ τὸ ἐπέτυχε) ὅτι ἡ ἱστορία (τοπικὴ καὶ εὐρύτερη) εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπαναδιατυπωθεῖ ἐφ' ὅσον τροφοδοτεῖται ἀπὸ βέβαιες ἀποδείξεις καὶ ἀδιαμφισβήτητα τεκμήρια. Οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ καθηγητῆ Ἄθ. Παλιούρα ἐντοπίζονται στὸ κῶρο

τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του καὶ ἀφοροῦν στὴν ἀποκάλυψη α) τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στὸ λόφο τῆς Ἁγίας Τριάδος στὴν Κάτω Βασιλική, β) στὴν ἀνακάλυψη καὶ ἀνάδειξη τῆς Ἐγκλείστρας (σπάνιο ἴσως καὶ μοναδικὸ εὑρημα μέχρι σήμερα στὸν Ἑλλαδικὸ κῶρο) στὸ σπηλαιῶδες μοναστικὸ συγκρότημα τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴ Βαράσοβα, καὶ γ) στὴ διάσωση τοῦ ἡμιβυθισμένου βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος Ἄργινοῦ.

Στὴ παρουσίαση τοῦ ἱστορικοῦ κάθε ἀνασκαφῆς παρακολουθοῦμε βῆμα πρὸς βῆμα τὴν ἐξέλιξη τῆς ἔρευνας, ποὺ ἀναδεικνύει μὲ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα προερχόμενα τόσο ἀπὸ τὴ μελέτη ἱστορικῶν πηγῶν ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ κῶρο τῆς ἀνασκαφῆς (κινητὰ καὶ μὴ εὐρήματα) σὲ βεβαιότητες, τὶς ἀρχικὲς ὑποθέσεις ἐργασίας. Μὲ συστηματικὸ τρόπο καὶ μὲ γλῶσσα ἀπολύτως προσιτὴ καὶ στὸν μὴ μνημένο περὶ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἀποκαλύπτεται ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ κῶρου μέσα ἀπὸ τὶς πολιτιστικὲς περιόδους, ἐνῶ ἡ πλούσια εἰκονογράφηση μὲ σχέδια, ἀναπαραστάσεις, φωτογραφίες εὐρημάτων, συμπληρώνει καὶ ἐπιβεβαιώνει τὸ κείμενο. Ἡ φροντίδα τοῦ ἀνασκαφέα γιὰ τὰ ἀποκαλυφθέντα μνημεῖα ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἐκτίθεται στὸ βιβλίον μέσα ἀπὸ τὴν περιγραφή τῶν προσπαθειῶν συντήρησης καὶ μερικῆς ἀποκατάστασης, μὲ σκοπὸ τὴν ὀριστικὴ τους διάσωση ἀπὸ τὴ φθορὰ τοῦ χρόνου.

Τὰ κείμενα τοῦ βιβλίου, μέσῳ τῶν ὁποίων ὁ ἀναγνώστης παρακολουθεῖ τὴν ἱστορία κάθε ἀνασκαφῆς, ἀρθρώνονται σὲ δύο παράλληλες στῆλες (στὴν ἑλληνικὴ καὶ ἀγγλικὴ γλῶσσα) ἐνῶ τὸ σύνολο τῶν συμπληρωματικῶν στοιχείων (πα-

ραπομπές και λεζάντες φωτογραφιών, σχεδίων, χαρτών, κατόψεων, κινητών εύρημάτων κλπ) παρακολουθούν με συνέπεια τη γλωσσική επιλογή κάθε στήλης του κυρίως κειμένου.

Ἡ παλαιοχριστιανική βασιλική στο λόφο τῆς Ἁγίας Τριάδος (Κάτω Βασιλική), τὸ σπηλαιομοναστήριον (ἔγκλειστρα) τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βαράσοβας καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Τριάδος (περιοχὴ Ἁγρινίου) προσφέρουν ἓνα πανόραμα τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου διαχρονικά. Ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες μέχρι τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 οἱ γενιὲς τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔζησαν καὶ δημιούργησαν, ὑπέφεραν καὶ μάτωσαν γιὰ τὴν υπεράσπιση τῆς πατρίδας τους, τῶν ἰδανικῶν τους καὶ τῶν ἱερῶν τους μνημείων, βγαίνουν μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὴν ἀφάνεια καὶ τὴ λήθη ἀποκαλύπτοντας τρόπους ζωῆς, ἥθη, ἔθιμα καὶ παραδόσεις. Ἡ ἱστορία τῆς περιοχῆς ἤδη ἀναδιατάσσεται καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δημιουργοῦν ὑποχρέωση στὸν ἱστορικὸ ἐπιστήμονα γιὰ τὴν ἐπαναδιατύπωσή της.

Ὁ καθηγητὴς Ἄθ. Παλιούρας σημειώνει σεμνὰ στὸ σύντομο προλογικὸ σημείωμα ὅτι τὸ παρὸν πόνημα «ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς τελευταῖες προσφορὲς μου στὸν τομέα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας καὶ δράσης». Ἡ προσφορὰ τοῦ καθηγητῆ Παλιούρα μὲ ἐπίκεντρο ἐπιστημονικῆς ἐνασχόλησης τὴν Αἰτωλία ἀπου-

πώνεται ὄχι μόνον μέσα ἀπὸ τὴν ἀποτίμηση τῆς ἀνασκαφικῆς δραστηριότητος στὶς προαναφερθεῖσες τοποθεσίες, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ μνημειῶδες ἔργο του μὲ τίτλο «Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία», στὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ἐκθέτει τὴ πρόθεσή του νὰ ἀσχοληθεῖ σὲ βάθος μὲ τὴν ἀνασύνθεση τοῦ χριστιανικοῦ-βυζαντινοῦ παρελθόντος τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του.

Ἡ εὐχὴ ὄλων τῶν συνεργατῶν τοῦ καθηγητῆ Ἄ. Παλιούρα, ποὺ στὴ μακρὰ 30ετῆ ἀνασκαφικὴ διακονία του συνέδραμαν ἀπὸ τὴ θέση του ὁ καθένας στὴν ὑλοποίηση τῶν ὀνείρων καὶ τῶν ὁραμάτων του, εἶναι τὸ βιβλίον αὐτὸ νὰ συμπληρωθεῖ ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν μόνιμη φιλοξενία τῶν κινητῶν εύρημάτων ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ ἰδιαίτερο ἐκθεσιακὸ μουσειακὸ κῶρο [ἴσως μὲ τὴν μορφή ἐκκλησιαστικοῦ μουσείου ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς Ἱ. Μ. Ναυπάκτου καὶ Ἁγ. Βλασίου] καὶ ἀφετέρου μὲ τὴν παραγωγή ταινίας ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης (ντοκυμαντέρ) γιὰ σχολικὴ/ἐκπαιδευτικὴ (καὶ ὄχι μόνον) χρῆση. Ἐκ τῶν πραγμάτων θεωρεῖται δεδομένο ὅτι καὶ στὶς δύο αὐτὲς νέες προσπάθειες καθοριστικὴ θὰ εἶναι ἡ παρουσία τοῦ καθηγητῆ Ἄ. Παλιούρα σὲ ρόλο ἐμφυχωτῆ-συντονιστῆ καὶ βασικοῦ συντελεστῆ γιὰ τὴν ἐπίτευξη ἑνὸς ἄρτιου ἀπὸ κάθε ἄποψη, ὅπως καὶ στὴν παρουσιαζόμενη ἔκδοση, ἀποτελέσματος.

Γεώργιος Παπαδόπουλος